

JACEK SZPAK* (KATOWICE)

Księżnej Anny z Zamoyskich Sapieżyzny żywot pracowity. Działalność księżnej Anny w dobrach sapieżyńskich

Abstract: *Duchess Anna Sapieżyzna née Zamoyskas busy life. Duchess Annas activity in the Sapieżyński estate*

The article concerns certain aspects of economic activities of Anna Sapieżyzna, with special emphasis placed on the territories of Congress Poland and Taken Lands on the east of the Bug river. The author focuses on the financial situation of the landed properties and how the duchess managed them. Anna Sapieżyzna (1772–1858) was married to Aleksander Sapieha in 1794. In 1799, she gave birth to her daughter Anna, and in 1803 to her son Leon. In 1817, the daughter married A.J. Czartoryski. After the fall of the November Uprising in 1831, the duchess strived to save the family fortune from confiscation by the tsar as punishment for her son and son in laws participation in the Uprising. The duchess managed the rescued properties by herself, and was the sole decision-maker, with the employees only following her instructions. In the landed properties, an early version of crop rotation was implemented. The duchess had a good understanding of the mechanisms of the financial market. The money from the agricultural activities was invested in banks and exchange offices, various European markets as well as bonds issued by Congress Poland, Prussia and Russia. The returns were then invested into land properties in France, the Grand Duchy of Posen and Galicia.

Keywords: aristocracy; finances; the Sapieha family; economy

Słowa kluczowe: arystokracja; finanse; Sapiehowie; gospodarka

* ORCID: 0000-0003-3464-9214; dr hab., Instytut Historii UŚ, ul. Bankowa 11, 40-007 Katowice; e-mail: jacek.szpak@us.edu.pl.

Artykuł nadesłany: 10 XII 2022; nadesłany po poprawkach: 8 VI 2023; zaakceptowany: 25 X 2023.

Wstęp

Tematem artykułu są wybrane aspekty działalności ekonomicznej księżnej Anny z Zamoyskich Sapieżyny na obszarze Królestwa Polskiego, Ziemi Zabranej, leżących za Bugiem oraz w Galicji. Bohaterka tekstu była postacią nietuzinkową, mimo to nie doczekała się dotąd biografii naukowej, na co niewątpliwie zasługuje. Formuła artykułu nie pozwala na omówienie wszystkich kwestii związanych z działalnością gospodarczą księżnej, wybór zagadnień ma więc charakter subiektywny. Przede wszystkim podjęto kwestię kierowania procesem gospodarczym oraz opisano sytuację finansową w dobrach należących do księżnej Anny.

Artykuł jest oparty głównie na źródłach archiwalnych. Wykorzystano księgi finansowe prowadzone przez księżną, a znajdujące się w Bibliotece Polskiej w Paryżu (sygn. 770, 771, 778) oraz listy prywatne przechowywane w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie (korespondencja prywatna Sapiechów, MNK sygn. 1149, 1152) i materiały zachowane w LNNB im. W. Stefanyka we Lwowie (Archiwum Sapiechów, fond 103, teki: 103, 134, 145, 488, 493, 500, 773, 764). Sięgnięto także do wspomnień i pamiętników oraz literatury przedmiotu.

1. Zarys biografii Anny z Zamoyskich Sapieżyny

Anna z Zamoyskich Sapieżyna urodziła się 1 VII 1772 r. jako córka kanclerza wielkiego koronnego Andrzeja i Konstancji z Czartoryskich. Dzieciństwo spędziła w Zamościu i Klemensowie. Wychowawcą Anny od 1782 r. był Stanisław Staszic. Jego wpływ spowodował, że zainteresowała się ona naukami przyrodniczymi, matematyką i pedagogiką. Dzięki S. Staszicowi księżna nauczyła się również zarządzania majątkami, co w przyszłości bardzo się jej przydało¹. W młodości darzyła dużą sympatią Tadeusza Kościuszkę, podobno zastanawiała się nawet, czy wyjść za niego za mąż. Ostatecznie Anna poślubiła Aleksandra Sapiechę, związek zawarli 10 VII 1794 r. w Klemensowie. W ich małżeństwie szybko jednak pojawił się kryzys, który wynikał z oziębłości uczuciowej Aleksandra, a także z jego ambicji naukowych i politycz-

¹ J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna Jadwiga (1772–1859)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, z. 2, Warszawa–Kraków 1994, s. 161–163; Z. Nanowski, *Poglądy pedagogiczne Stanisława Staszica*, [w:] *Historia wychowania*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1967, s. 157–164; K. Ajewski, *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010, s. 36–38.

nych. Aleksander ciągle podróżował, przez co zaniedbywał żonę i dzieci. Księżna kompensowała sobie to przyjaźnią z małżonką Wincentego Krasieńskiego – Marią z Radziwiłłów².

W 1799 r. Anna Sapieżyna urodziła córkę Annę, a w 1803 r. syna Leona. Po narodzinach Leona księżna wyjechała do Paryża, gdzie mieszkała do 1808 r. W swoim paryskim salonie przyjmowała m.in. Tadeusza Kościuszkę i Juliana Ursyna Niemcewicza³. Być może pośredniczyła między T. Kościuszką a Adamem Jerzym Czartoryskim, który pełnił obowiązki ministra spraw zagranicznych Rosji. Prawdopodobnie w 1808 r. Anna wróciła do Warszawy i na krótko tylko wyjeżdżała do Paryża. Poświęciła się wówczas wychowaniu dzieci, wspierała czynnie S. Staszica i utrzymywała kontakty z Jędrzejem Śniadeckim, pogłębiając swoje zainteresowania naukowe. Nie angażowała się w politykę. Krytycznie oceniała cesarza Francuzów, Napoleona, chociaż w 1812 r. wyrażała nadzieję, że Polska zostanie odbudowana. Po śmierci męża we wrześniu 1812 r. Sapieżyna zajęła się spłatą jego długów. Starła się również unowocześnić swoje dobra. 25 IX 1817 r. księżna wydała za mąż córkę Annę – za A.J. Czartoryskiego⁴.

Po upadku powstania listopadowego dzięki księżnej udało się uratować część majątków jej zięcia i syna, które podlegały konfiskacie carskiej⁵. Te działania spotkały się z krytyczną oceną Jarosława Horoszkiewicza, sekretarza L. Sapiehy. Pisał on, że księżna: „[...] swoim wiernopoddańczym zachowaniem się nie ściągnęła na siebie niełaski cara”. Jednak ostatecznie sekretarz ks. Leona zmienił opinię i po śmierci Anny pisał, że była świętą i nieodżałowanej pamięci Polką, osobą rozumną, natchnioną gorącą miłością ojczyzny. Podkreślał, że księżna podtrzymywała pracę na rzecz Polski i kierowała się niezachwianą wiarą w jej przyszłość⁶.

² J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna*, s. 161–163.

³ L. Sapieha, *Wspomnienia z lat od 1803 do 1863*, Rzeszów 2015 (reprint z 1914 r.), s. 3, 5–7; M. Kukiel, *Czartoryska Anna z Sapiehow*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 240; M. Micińska, „Pióro i szablą”. *Związki Juliana Ursyna Niemcewicza z Tadeuszem Kościuszką*, [w:] *Julian Ursyn Niemcewicz – pisarz, historyk, świadek epoki*, red. J. Wójcicki, Warszawa 2002, s. 44; J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna*, s. 161–163.

⁴ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 1, Warszawa 1948, s. 48–50; M. Kukiel, *Czartoryski a jedność Europy 1770–1861*, Lublin 2008, s. 151–152; J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna*, s. 161–163.

⁵ M. Kukiel, *Czartoryski a jedność*, s. 203; J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna*, s. 161–163.

⁶ J. Horoszkiewicz, *Notatki z życia*, oprac. H. Wereszycki, Wrocław–Kraków 1957, s. 233, 303.

Anna z Zamoyskich Sapieżyna bardzo krytycznie oceniała działalność dyplomatyczną zięcia na emigracji, nie chciała finansować tej aktywności. Siostrzeniec księżnej, generał Władysław Zamoyski, w 1846 r. pisał do niej, że A.J. Czartoryski powinien nadal reprezentować sprawę polską, bez względu na możliwość utraty klucza sieniawskiego w Galicji. W przeciwnym wypadku zwyciężą szaleńcy, a roztropni patrioci zostaną odsunięci od wpływu na sytuację polityczną. Prosił też o 15 tys. franków (dalej fr.) na cele polityczne, co pozwoliłoby mu na rok działań, pieniędzy tych jednak nie otrzymał. Księżna natomiast w 1848 r. wsparła finansowo Legion Polski w Turcji, dzięki czemu żołnierze nie głodowali. Administracja sułtańska bowiem była skorumpowana i opieszwała w realizacji nakazów władz zwierzchnich. Anna swoją niechęć do działalności politycznej prowadzonej przez Hotel Lambert wyraziła szczególnie ostro w 1852 r. W liście do W. Zamoyskiego zarzucała mu, że namawiał A.J. Czartoryskiego do lekkomyślnych działań⁷.

Księżna, tak niechętna wobec aktywności politycznej, angażowała się w różne inicjatywy charytatywne. Finansowała działalność córki Anny, dotowała również funkcjonowanie Instytutu Panien Polskich, który współzakładała w 1844 r.⁸ Wspierała także działalność społeczną syna Leona i jego małżonki Jadwigi⁹. Anna żywo interesowała się sytuacją polityczną i społeczno-gospodarczą w Galicji. Jej syn Leon często informował ją o podejmowanych działaniach, np. o powstaniu Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego (dalej GTG). Przesyłał również matce „Rozprawy Towarzystwa Gospodarskiego”. W ten sposób księżna otrzymywała informacje, w jakich warunkach działają dobra zakupione przez nią w Galicji. Księżna finansowała również działania podejmowane przez syna, np. powstanie folwarku, który miał być prowadzony przez GTG, dotowała też Szkołę Rolniczą w Dublinach, która została później przekształcona w Akademię Rolniczą¹⁰. Księżna Anna wraz z księciem A.J. Czartoryskim wysyłali emigrantów do Galicji, gdzie L. Sapieha starał się znaleźć dla nich zajęcie¹¹. Anna z Zamoyskich Sapieżyna zmarła w Paryżu 26 listopada 1859 r.¹²

⁷ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej BKCzKr.), MNK, sygn. 1152, List Władysława Zamoyskiego do Anny z Zamoyskich Sapieżyny, Londyn 25 V 1846 r., Szumla 28 XII 1849 r., Lipsk 4 X 1852 r.

⁸ J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna*, s. 161–163.

⁹ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Lwów 15 VII 1847 r., Lwów 21 VIII 1851 r., Lwów 21 XII 1855 r.,

¹⁰ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Lwów 27 VII 1846 r., Lwów 15 VII 1847 r., Lwów 21 VIII 1851 r., Lwów 21 XII 1855 r.

¹¹ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Lwów 4 X 1848 r.

¹² J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna*, s. 161–163.

2. Rola kobiety w zarządzaniu gospodarką w środowisku arystokratycznym w XVIII i XIX w. Zarys problematyki

W ostatnich latach badacze coraz częściej podejmują problematykę związaną z pozycją kobiet w społeczeństwie staropolskim oraz ich roli społecznej, politycznej i ekonomicznej¹³. Istnieje jednak potrzeba dalszych badań nad tym zagadnieniem, przede wszystkim w odniesieniu do XIX w. W społeczeństwie staropolskim rola kobiety była jasno określona i ograniczona do kierowania sprawami domowymi, opieką nad dziećmi oraz zajmowaniem się gospodarstwem domowym i zarządzaniem służbą. Kobieta mogła posiadać własny majątek, ale nie mogła w pełni nim zarządzać. Jednak wraz z upływem XIX w. sytuacja ulegała zmianie i kobieta zyskiwała w domach europejskich coraz ważniejszą pozycję¹⁴.

Większość domów magnaterii i arystokracji polskiej w XVIII i XIX w. prowadziło tryb życia ustalony przez zwyczaje i tradycję. Najważniejszym zadaniem kobiety było wychowanie i edukowanie dzieci. Kobiety zajmowały się przede wszystkim gospodarstwem domowym, ale mogły też podejmować działalność społeczną i oświatową wśród ubogich. Znana ze swojej działalności społecznej i charytatywnej, Ludwika Ostrowska (1851–1926) prócz tej właśnie aktywności, zajmowała się jedynie gospodarstwem domowym i ogrodem pałacowym oraz sadem. Podobną rolę odgrywały kobiety w rodzinie Adama Potockiego z Krzeszowic. To on zarządzał dobrami, kontaktował się z zarządcami i podejmował decyzje ekonomiczne. Identyfikacyjna sytuacja występowała w rodzinie Henryka i Ksawery Grocholskich¹⁵.

¹³ A. Słaby, *RządziCHA oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014, s. 35–38; U. Kicińska, *Korespondencja jako źródło do badań aktywności gospodarczej kobiet w dobie saskiej*, [w:] *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 47.

¹⁴ J. Szpak, *Rodzina arystokratyczna w Galicji w XIX w. Analiza psychologiczna, historyczna i socjologiczna. Studium przypadku Jadwigi i Leona Sapiehów z Krasiczyna*, [w:] *Mundus hominis. Cywilizacja – kultura – natura. Wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2006, s. 528; tenże, *Wychowanie w rodzinie arystokratycznej w Królestwie Polskim i Galicji w XIX w. (Studium przypadku Sapiehów z Krasiczyna)*, [w:] *Ars Educandi*, t. 1: *Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*, red. J. Gwóźdź, współudział P.P. Barczyk, Mysłowice 2009, s. 173; B. Obtulowicz, *Maria z Grocholskich księżna Witoldowa Czartoryska*, Kraków 2022, s. 38.

¹⁵ K. Studnicka-Mariańczyk, *Ludwika hrabina Ostrowska (1851–1926)*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 75–103; A.K. Sendor, *Adam Józef Potocki (1822–1872)*, Kraków

Jednak zdarzało się, że w społeczeństwie staropolskim, już w XVIII w. kobiety odgrywały samodzielną rolę polityczną i społeczno-gospodarczą. Kobiety o silnej osobowości potrafiły bowiem przekraczać wszelkie ograniczenia narzucane im przez obyczaj. Kobieta, która zdołała pokonać ograniczenia, była Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Dla księżnej najważniejszym zadaniem życiowym było zabezpieczenie finansowe synów. Po śmierci swego męża, Karola Stanisława w 1719 r., księżna podejmowała wszystkie decyzje związane ze sprawami ekonomicznymi. Początkowo była opiekunem swoich dwóch synów: Michała Kazimierza i Hieronima Floriana. Kiedy synowie osiągnęli wiek sprawny, księżna nadal rządziła dobrami rodzowymi, na podstawie upoważnień wystawionych przez obu potomków. W 1724 r., kiedy to Michał Kazimierz Radziwiłł ożenił się z Franciszką Urszulą z Wiśniowieckich Radziwiłłową, Anna podzieliła dobra między synów. Zastrzegła jednak sobie możliwość pobierania zysków ze wszystkich dóbr. W 1735 r. księżna dokonała drugiego podziału majątku, jednak do 1736 r. zarządzała dobrami Hieronima Floriana. Dopiero po tej dacie obaj synowie przejęli bezpośredni zarząd majątkami¹⁶.

Księżna Anna z Sanguszków doskonale orientowała się w przepisach i normach prawnych. Zbierała i czytała na bieżąco wydawnictwa prawnicze, konstytucje sejmowe oraz wszelkiego rodzaju akty prawne. Księżna kierowała sprawami związanymi z zawarciem małżeństw swoich synów, dbając o odpowiedni posąg synowych. Brała czynny udział w sporach sądowych dotyczących spadków, podejmując wszystkie dopuszczone prawem działania, ale nie stroniąc również od działań niezgodnych z prawem. W zarządzie dobrami stosowała system dzierżaw, które miały przynieść księżnej konkretne kwoty dochodów. W swoich dobrach stosowała przede wszystkim pańszczyznę, ale również system olęderski oparty na czynszach. Księżna Anna wydawała dokładne instrukcje swoim zarządcom, decydowała o najmniejszych kwestiach, np. o dzierżawie czy budowie młynów, nowych dróg czy zabudowań gospodarskich. Księżna starała się również wprowadzać nowinki w rolnictwie i hodowli, m.in. sprowadzała do swoich dóbr nowe rasy bydła holenderskiego. Interesowała się również hodowlą owiec, która przynosiła zyski ze sprzedaży wełny. Anna Radziwił-

2021, s. 201-216; B. Obtulowicz, *Maria z Grocholskich*, s. 31, 38, 42, 60-61; K. Ajewski, *Działalność dobroczynna Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Panie z dworów i pałaców*, red. H. Łaskiewicz, t. 2, Lublin 2007, s. 241-256; A. Koprukowniak, *Aktywność społeczna i dobroczynna Wandy Julianny z Potockich herbu Pilawa hrabiny Caboga (1788-1876)*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Panie z dworów i pałaców*, s. 257-268.

¹⁶ W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). Działalność gospodarcza i mecenas*, Warszawa 2000, s. 41-42.

łowa w czasie swojej działalności ekonomicznej stworzyła jednolite zasady zarządzania. Zgromadziła wokół siebie oddanych i sprawnych zarządców oraz dzierżawców. W działalności gospodarczej kierowała się zasadą racjonalnego gospodarowania, które miało przynieść konkretne zyski. Zarząd Anny z Sanguszków w dobrach synów przyniósł znaczny wzrost dochodów. W 1721 r. ze wszystkich dóbr radziwiłłowskich uzyskiwano 291 tys. złotych polskich (dalej złp), a w 1723 r. już 650 tys. złp¹⁷.

Kolejną kobietą odgrywającą znaczną rolę w zarządzaniu dobrami była Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska, kasztelanowa krakowska (ok. 1669–1729). Sieniawska była informowana dokładnie przez swoich zarządców o podejmowanych działaniach. Kontrolowała i podejmowała najważniejsze decyzje ekonomiczne. Zarządcy informowali o spławie wiślanym i wszelkich związanych z nim zagadnieniach i problemach. Informowali o lustracjach poszczególnych kluczów i przedstawiali opis stanu budynków, dróg i sytuacji ekonomicznej. Księżna otrzymywała drogą listowną dokładne relacje o sytuacji poddanych, o ich liczebności oraz zajęciach i możliwościach rozwoju konkretnych dóbr. W listach przesyłanych księżnej Elżbiecie zarządcy dóbr informowali o wysokości dochodów oraz o strukturze i wysokości wydatków. Wreszcie księżna otrzymywała informacje dotyczące ilości i asortymentu warzyw i owoców przesyłanych na dwór książęcy. Elżbieta Sieniawska podejmowała także decyzje w sprawie zatrudnienia konkretnych osób na stanowiska w dobrach, o nowych daninach i opłatach, jakie mieli uiszczać poddani, o inwestycjach w konkretnych kluczach oraz o wynagrodzeniach dla pracowników czy poddanych. Księżna decydowała również o wsparciu klasztorów czy kościołów. Interesowały ją także kwestie związane z gospodarką roślinną, m.in. z jakością i ilością zasiewów i plonów czy zakupem odpowiedniej ilości zboża. Księżna decydowała również o produkcji galmanu w zakładach oraz o jego eksporcie na Śląsk. Ustalała wysokości i terminy odbioru należnych jej czynszów. Podsumowując, należy stwierdzić, że Elżbieta Sieniawska decydowała o kierunku działań podejmowanych w dobrach należących do niej. Wszelkie decyzje podejmowała samodzielnie, a jej słowo było dla zarządców święte¹⁸.

Działalność ekonomiczna i permanentne kierowanie procesem ekonomicznym w dobrach rodowych przynosiły Elżbiecie Sieniawskiej konkretne korzyści. Dobra

¹⁷ Tamże, s. 43–56, 286–294.

¹⁸ Józef Łukszyński *do Elżbiety Sieniawskiej 1711–1725*; Jan Litmanowski *do Elżbiety Sieniawskiej 1712–1715*; *Korespondencja Piotra Morzyckiego i Elżbiety Sieniawskiej 1716–1725*, [w:] *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 2: *Jaśnie Oświecono Mości Księżno Dobrodziejko, Informatorzy i urzędnicy*, oprac. i wyd. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 104–370; U. Kicińska, *Korespondencja jako źródło do badań*, s. 48, 53–54.

funkcjonowały sprawnie i przynosiły coraz większe dochody. Dzięki temu księżna uzyskała pełną niezależność finansową, która pozwoliła jej na znaczne zaangażowanie w życie polityczne i kulturalne. Elżbieta Sieniawska już po zamążpójściu posiadała pewną swobodę w kierowaniu swoimi dobrami, uzyskanymi po śmierci matki. Całkowitą niezależność ekonomiczną księżna uzyskała jednak dopiero w 1704 r., kiedy otrzymała spadek po śmierci wuja, Łukasza Stanisława Opalińskiego. Wartość odziedziczonych dóbr szacowano na 3 mln złp. Widać zatem, że prawo i obyczaje staropolskie nie były tak surowe wobec kobiet, skoro Elżbieta Sieniawska przejęła znaczne posiadłości, którymi zarządzała samodzielnie. Jednak trzeba pamiętać o niezwyklej osobowości księżnej, która czuła się na siłach zarządzać osobiście swoim majątkiem. Dużą rolę odegrało również wychowanie domowe oraz pobyt na dworze królowej Marii Kazimiery Sobieskiej¹⁹.

Elżbieta Sieniawska bardzo rygorystycznie kontrolowała swoją administrację. Dobra były podzielone na klucze oraz na dzierżawy. W kluczach funkcję kierowniczą pełnił ekonom, który do pomocy otrzymywał pisarza prowentowego i podstarościch. Jednak podlegali oni często kontroli dwóch lustratorów. Sieniawska bowiem nie darzyła bezgranicznym zaufaniem swoich pracowników. Stąd też lustratorzy kontrolowali się nawzajem. Kontrola zarządców poszczególnych kluczy była systematyczna i stała. Lustratorzy prowadzili kontrolę nie tylko ksiąg finansowych, ale również działań podejmowanych w kluczu, kontrolowali np. wymiar i egzekwowalność pańszczyzny, sytuację ekonomiczną poddanych, itp. Zarządcy relacjonowali również najważniejsze wydarzenia mające miejsce w dobrach. Sprawozdania zarządców były wysyłane raz w tygodniu drogą listową. Księżna z kolei w swoich listach napominała, aby zarządcy dobrze wykonywali swoje obowiązki. Centralizacja zarządzania dobrami, jaką wprowadziła Sieniawska, była innowacją na początku XVIII w. wyróżniającą majątki księżnej²⁰.

Jak widać, Anna z Zamoyskich Sapieżyna (1772–1859) miała z kogo czerpać wzory. Jednak księżna miała wśród bliskich kobietę niezwykle, która odgrywała ważną rolę społeczną i polityczną oraz zarządzała dobrami rodowymi. Była to teściowa Anny, Teofila Strzeżysława z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816). Była ona córką Jana Aleksandra Jabłonowskiego i Karoliny z Radziwiłłów. W 1764 r. księżna wyszła za mąż za Józefa Sapiechę pułkownika husarskiego i krajczego litewskiego. Szybko się okazało, że mąż Teofilii był człowiekiem mało ambitnym i nieenergicznym²¹.

¹⁹ A. Słaby, *Rządztwa oleszycka*, s. 27–28, 34.

²⁰ Tamże, s. 35–38; U. Kicińska, *Korespondencja jako źródło do badań*, s. 47.

²¹ CINIiBA UŚ i AE w Katowicach, sygn. dr 4470, A. Blinda, *Teofila z Jabłonowskich Sa-*

Dobra Sapiehów składały się z 10 kluczy oraz z trzech pojedynczych dóbr. Był to więc ogromny kompleks. Część z tych dóbr została sprzedana w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w. W rękach Sapiehów pozostały jedynie klucze: lachowiecki, wisznicki i teofilpolski. Łącznie były to trzy miasta i 42 wsie oraz dwa samodzielne folwarki. W 1800 r. Teofila Sapieżyna przekazała synowi Aleksandrowi klucz wisznicki, a jego małżonka otrzymała dożywocie na dobrach wołyńskich. Pod koniec życia księżna Teofila była właścicielką kluczy teofilpolskiego i lachowieckiego, czyli łącznie 26 miejscowości²².

Józef Sapieha nie sprawdzał się w zarządzaniu swoimi dobrami. Skutkiem złego gospodarowania były długi. W tej sytuacji księżna Teofila w 1785 r. przejęła bezpośredni zarząd nad kluczem wisznickim. Mimo wszystko dług Sapiehów wzrastał. Po śmierci męża w 1792 r., Teofila przejęła zarząd nad wszystkimi dobrami sapieżyńskimi. Działalność księżnej miała jeden cel, spłatę długów i uratowanie dóbr rodowych. Część długów spłacała, ograniczając swoje wydatki do niezbędnych potrzeb. Z drugiej strony zaciągała nowe pożyczki, którymi spłacała stare zadłużenie. Po 1795 r. zarządzanie dobrami sprawiała Teofilii spore kłopoty, ponieważ dobra znalazły się na obszarze Austrii i Rosji, stąd też sprzedano część dóbr. Jednak działania Teofilii Sapieżyny przynosiły pozytywne konsekwencje, ponieważ dochody z Lachowic i Teofilpola wzrastały. Księżna przede wszystkim zarządzała dobrami ziemskimi, ale również kupiła akcje fabryki porcelany i fajansu w Korcu, należącej do Józefa Klemensa Czartoryskiego i Franciszka Mezera²³.

Wartość dóbr Teofili pod koniec życia wynosiła ok. 7 mln złp, ale zadłużenie dóbr wraz z zadłużeniem jej syna, Aleksandra Sapiehy wynosiło ponad 5 mln złp. Księżna Teofila pod koniec życia przekazała plenipotencję swojej synowej, Annie z Zamoyskich. Kłopoty gospodarcze wynikały z braku umiejętności Teofilii, która radziła sobie zarządzając kluczem wisznickim, ale nie potrafiła tego zrobić z dużymi posiadłościami. Księżna jednak dbała o swoich poddanych i służbę²⁴. Kontakty Teofilii z synową, Anną z Zamoyskich, były bardzo bliskie. Obie panie polubiły się, a ich relacja nacechowana była serdecznością²⁵. Stąd też księżna Anna mogła obserwować zmagania teściowej o zachowanie dóbr rodowych.

pieżyna (1746–1816) – życie prywatne i działalność publiczna, doktorat na prawie rękopisu, Katowice 2021, , s. 17–27.

²² Były to: klucz Podhorecki, zawałowski, romanowski, wisznicki, lachowiecki, część klucza bazalijskiego, teofilpolski, sulżyński, lisański, wielicki oraz dobra Szkarawka, Wierchowice i Niesuchojeże, zob. A. Blinda, *Teofila z Jabłonowskich*, s. 202–206.

²³ Tamże, s. 210–224.

²⁴ Tamże, s. 224–227, 231–232.

²⁵ Tamże, s. 272, 274.

3. Zarząd majątkami rodowymi przez księżną Annę z Zamoyskich Sapieżynę

Po śmierci męża w 1812 r. księżna Anna stanęła przed bardzo trudnym zadaniem uratowania dóbr rodowych, które były dotąd źle zarządzane i zadłużone. Długi męża szacowano na 3 600 000 złp²⁶. Sytuacja ekonomiczna Sapiechów w latach 20. XIX w. była dosyć trudna, o czym pisał w swoich wspomnieniach Leon Sapieha. Dobra były zadłużone, a pałac warszawski zagrożony był nawet egzekucją komorniczą²⁷. Księżna została niejako zmuszona przez okoliczności do podjęcia trudu zarządzania dobrami rodowymi. Anna Sapieżyna musiała bowiem uratować podstawy egzystencji swoich dzieci Anny i Leona.

Po 1815 r. do Sapieżyny należały dobra Teofilpol i Lachowce na Wołyniu jako dożywocie po śmierci męża. Ponadto księżna w imieniu dzieci zarządzała dobrami Dobiesławice i Tuczepy w województwie krakowskim oraz Wisznice i Radzyń na Podlasiu. Dobra Radzyń księżna Anna kupiła na licytacji w 1802 r. za kwotę 1 579 200 złp. W 1823 r. dobra radzyńskie jako posag przejęła córka księżnej, Anna Czartoryska, małżonka Adama Jerzego. Ten, nie mogąc bezpośrednio zarządzać majątkiem, z powodu zaangażowania w życiu politycznym, przekazał zarząd w ręce Boczarskiego. Również w 1802 r. Anna Sapieżyna kupiła dobra Szydłowiec pod Radomiem. Odbudowała je i w 1828 r. wymieniła na dobra rządowe Kazimierz, Wąwolnica, Wylągi i Gołąb w Lubelskiem oraz Żbików, Borzęcin i Ostrówek w województwie mazowieckim. Posiadała również jako emfiteuzę starostwo mariampolskie w województwie augustowskim. Wartość tych majątków przed powstaniem listopadowym szacowano na 12 mln złp²⁸.

Na tym etapie badań trudno powiedzieć, na jakich warunkach doszło do transakcji Sapieżyny z władzami Królestwa Polskiego w sprawie klucza szydłowieckiego. Wiadomo jednak, że w 1830 r. nadal pozostawał on w rękach księżnej. W skład klucza szydłowieckiego wchodziły: miasto Szydłowiec, folwarki i wsie Orońsko, Marywil, Podzamcze, Szydłówek, Sadek, Dziechów, Skarżysko, zakłady kuźnicze, Kamianna,

²⁶ L. Sapieha, *Wspomnienia z lat*, s. 34.

²⁷ Tamże, s. 34.

²⁸ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003, s. 51–53; D. Tarasiuk, *Wisznice – dobra ziemskie Sosnkowskich (1835–1871)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1844*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2005, s. 41; J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń. Historia majątku od XVIII do XX wieku*, Lublin 2015, s. 44, 50, 111–112.

browar i młyny. Dobra szydłowieckie w roku gospodarczym 1830/1831 pozostawały w dzierżawie. Z kolei klucz dobiesławicki był podzielony na trzy ekonomie, które w roku gospodarczym 1830/1831 także pozostawały w dzierżawie. Były to: ekonomia dobiesławicka (Dobiesławice, Sędziszowice, Iwanowice), ekonomia kaczkowska (Kaczków, Donatowice, Zysławice) i ekonomia wojciechowska (Wojciechów, Stradlice, Łyczaków)²⁹. Z kolei klucz radzyński składał się z miasta Radzynia wraz z przyległościami: Rabsztyn, Ostrowek, Oprawy; folwarku i wsi Kozirynek oraz wsiami Pludy Główne, Gradowiec; folwarku Branica z wsiami: Branica i Zbulitów; folwarku Niewęgosz ze wsią Niewęgosz z młynem wodnym i przyległościami zwanymi Bramka; folwarku w Olszewnicy Domaniewszczyzny; z folwarku i wsi Krassów i wsią Stara Wieś wraz z przyległościami: Rudka i Borowe; folwarku i wsi Biała; folwarku i wsi Białka, gdzie działał młyn wiatrakowy; folwarku i wsi Siedlanowa, folwarku Olszewnica Sobolewszczyzna; folwarku i wsi Chomiejowa Wola³⁰. Część dóbr zgodnie z panującym wówczas zwyczajem była wydzierżawiana. Często dzierżawcom oddawano te same dobra w kolejne okresy dzierżawy, np. w kluczu radzyńskim najczęściej w dzierżawę oddawano folwarki w: Białej, Białce, Siedlanowie i Woli Chomejowej³¹.

Większość dóbr jednak pozostawała w osobistym zarządzie Anny Sapieżyny. Księżna zarządzała dobrami sama do 1824 r., kiedy to z podróży do Francji i Anglii wrócił jej syn. Odtąd wspierał on matkę w zarządzie, ale to księżna wydawała instrukcje, według których działał³². Leon jeździł do poszczególnych kluczy i załatwiał najważniejsze sprawy, m.in. w październiku 1824 r. w kluczu teofilpolskim zorganizował sprzedaż produkcji folwarcznej w Dublanach i Kaniowie. Księżę musiał również poprawiać księgi gospodarcze prowadzone przez administrację, zdarzało się bowiem, że były one źle spisane, np. w kluczu wisznickim zapisano, że dochody za 1824 r. wynosiły 54 tys. złp, a w rzeczywistości sięgały zaledwie 36 tys. złp. Księżę również starał się o uzyskanie pożyczki w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim (dalej TKZ)³³.

²⁹ Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka (dalej LNNBU), f. 103, teka 764 (Archiwum teofilpolskie. Rachunek ogólny dóbr ks. Anny z Zamoyskich Sapieżyny z r. 1830/1831), s. 1–6.

³⁰ Tamże, s. 1–6; J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń*, s. 116.

³¹ J. Kowalik, *Dzierżawcy w majątkach ziemskich na przykładzie dóbr w powiatach bialskim i radzyńskim w XIX w.*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie V. Praca i życie codzienne w majątku ziemskim*, red. H. Łaszkiwicz, Lublin 2012, s. 43; J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń*, s. 114–115.

³² L. Sapieha, *Wspomnienia z lat*, s. 34.

³³ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Teofilpol 18 X 1824 r., Warszawa 7 IV 1825 r.

Księżna Anna pozostawiła synowi pewną samodzielność w zarządzaniu. Leon bowiem podejmował decyzje na miejscu. Kiedy w 1825 r. dokonywał lustracji klucza szydlowieckiego, zastanawiał się, czy kuźnie i fryszerki wypuścić w dzierżawę, czy zarządzać nimi osobiście. Obawiał się bowiem o lasy, które dzierżawcy mogli zniszczyć. W liście pisał do matki, że ostatecznie zdecydował, że klucz szydlowiecki pozostanie w dzierżawie, ale w umowie zastrzeżono, że lasy nie zostaną zniszczone. Podniesiono też roczny czynsz z 34 tys. złp do 40 tys. złp. W dobrach szydlowieckich oprócz działalności rolniczej i hutnictwa, funkcjonowała również fabryka szpilek. Z kolei w dobrach wołyńskich L. Sapieha w 1825 r. założył fabrykę potasu, która miała przynosić dochód w wysokości 30 tys. złp³⁴.

Poważnym problemem dla Sapiechów było utrzymanie pałacu Kazanowskich w Warszawie. L. Sapieha w liście z 2 V 1825 r. proponował matce, aby sprzedać pałac, ponieważ księża misjonarze mieli na nim zabezpieczone 27 tys. złp, od których trzeba było opłacać odsetki. Książę pisał matce, że należałoby pałac sprzedać za 100 tys. złp, a po zwrocie pieniędzy misjonarzom pozostałe 73 tys. złp, można byłoby wpłacić do banku. W tym samym miesiącu planował również sprzedaż wsi Korabianki i Kulesne w dobrach wołyńskich, jednak celu tego nie udało się zrealizować³⁵.

Książę Leon do 1831 r. otrzymywał od matki pensję w wysokości 40 tys. złp rocznie³⁶. Oznaczało to, że mimo iż książę uzyskał pełnoletniość i ożenił się, to matka nadal zarządzała majątkiem rodzowym, a syn jedynie ją wspierał w zarządzaniu.

Mimo trudności ekonomicznych i długów dzięki dobremu zarządzaniu i działaniom podejmowanym przez księżną, z pomocą syna, udało się Sapiehom wyjść z zadłużenia. Dużą rolę w poprawie sytuacji ekonomicznej w dobrach rodowych odegrał także posąg księżnej Anny. Te dwa czynniki spowodowały, że Sapiehowie uporali się z długami, a ich majątek w 1825 r. szacowano na 60 mln złp³⁷. W czasie powstania listopadowego księżna Anna znowu samodzielnie zarządzała dobrami, ponieważ syn walczył w armii powstańczej. Wydawała polecenia swoim zarządcom i przyjmowała sprawozdania z ich działalności³⁸. W lutym 1831 r. Anna Sapieżyna

³⁴ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Warszawa 27 IV i 2 maj, Warszawa maj 1825 r.

³⁵ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Warszawa 2 V 1825 r., maj 1825 r.

³⁶ LNNBU, f. 103, teka 773 (Archiwum krasiczyńskie. Akta majątkowe Anny z Zamoyskich Sapieżyny 1813–1858), s. 436–437.

³⁷ S. Kieniewicz, *Adam Sapieha 1828–1903*, Lwów 1939, s. 3–4.

³⁸ LNNBU, Oddział Rękopisów, f. 103, teka 134 (Archiwum krasiczyńskie. Dzienniki

wraz córką i wnukami oraz służbą wyjechała z Królestwa Polskiego i udała się do Krakowa. Uważała jednak, że jest bardziej potrzebna w Warszawie, dlatego szybko tam wróciła i pilnowała interesów rodzinnych³⁹.

Po upadku powstania listopadowego najpoważniejszym problemem dla Anny było utrzymanie swoich dóbr. Księżna pozostała w Warszawie, próbując uratować przynajmniej część majątków dla zięcia i swoich dzieci. Zażądała, aby zwrócono jej dobra leżące w Królestwie Polskim. Ostatecznie czasowo, jako dożywocie, w rękach księżnej pozostały początkowo klucze teofilpolski i lachowiecki na Wołyniu, które odziedziczyła po Teofili z Jabłonowskich Sapieżynie⁴⁰. Księżna jednak uratowała również inne dobra. W jej posiadaniu pozostały także Dobiesławice, Kwieciszki, starostwo mariampolskie⁴¹, dobra Żbików, Tuczępy i Wisznice. W roku gospodarczym 1831/1832 dokupiono od Wenera i Krutona Kolonię w dobrach Żbików. W tym samym roku (1831/1832) sprzedano Pruszkowskiemu dobra Bożęciny oraz Tworki i Bąkosz-Kryńskiemu. Z kolei w roku 1834/1835 sprzedano wieś Bissówkę w dobrach Teofilpolskich. W roku gospodarczym 1830/1831 księżna otrzymała ze schedy po Adamie Kazimierzu Czartoryskim dobra Płazów, które jednak sprzedawała za 45 493/22 złp⁴².

W 1835 r. Sapieżyna rozważała również sprzedaż Dobiesławic. Byli nawet dwaj nieznanymi z nazwiska kupcy: jeden z Galicji, drugi z Królestwa Polskiego. Jednak księżna nie chciała się zgodzić na spłatę w ratach, co proponował obywatel Galicji. Klucz miał być sprzedany za kwotę 610 tys. złp. Warunki sprzedaży księżna

korrespondencji Anny Sapieżyny, 1831–1852 oraz papiery budowy kolei Lwów–Brody 1868–1876 [m.in. protokoły posiedzeń spółki]), s. 3, 6.

³⁹ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 39–41.

⁴⁰ Tamże, s. 48–50.

⁴¹ Część dochodów z dóbr mariampolskich była zapisana na Towarzystwo Przyjaciół Nauk, dlatego księżna obawiała się, aby władze nie skonfiskowały tych dóbr. W liście z 7 X 1832 r. Pieglowski informował, że Paskiewicz nie odpowiedział na prośbę księżnej dotyczącej utrzymania klucza w jej rękach, a urzędnik Arogonow odmówił. Jednak z rachunków kasy generalnej dóbr Anny Sapieżyny wynika, że ostatecznie starostwo mariampolskie pozostało w rękach księżnej, zob. LNNBU, f. 103, teka 773, s. 157–160.

⁴² LNNBU, f. 103, teka 773, k. 436–437; teka 493, s. 43–55; teka 773 (Archiwum kraczyńskie. Akta majątkowe Anny z Zamoyskich Sapieżyny 1813–1858), s. 436–437, 439–445, 448–457, 460–471, 479–481; Biblioteka Polska w Paryżu (dalej BPP), sygn. 778 (Anna z Zamoyskich Sapieżyna. Papiery finansowe), s. 25–26, 31, 36; BPP, sygn. 771 (Anna z Zamoyskich Sapieżyna. Księgi majątkowo-finansowe. Księga rachunkowa wydatków moich. Rok 1832–33–34–35–36–37), s. 5; BPP, sygn. 770 (Anna Sapieżyna. Akta osobiste), s. 3–6; kwoty w złotych polskich przedzielone są ukośnikiem, ponieważ 1 złp liczył 30, a nie 100 gr, przecinek zaś sugerowałby setną część złotówki.

chciała zatwierdzić sama⁴³. Ostatecznie do sprzedaży klucza dobiesławickiego nie doszło.

Dobra Wisznice sprawiały Sapiehom znaczne problemy. Wiązało się to przede wszystkim z długami. W 1833 r. Księżna Anna przekazała listy dłużne majątku swojemu bratankowi Konstantemu, który w dwa lata później odsprzedał je Ignacemu Sosnkowskiemu. Ten w tym samym roku wystawił dobra wraz z folwarkiem Stasiówka na licytację i kupił majątek za kwotę 1 200 000 złp. Z kolei 10 VII 1835 r. część klucza wisznickiego należąca do Leona Sapiehy została przejęta przez państwo, na mocy postanowienia Rady Stanu Królestwa Polskiego w sprawie konfiskaty dóbr pozostających na emigracji byłych powstańców listopadowych⁴⁴.

Dobra Radzyń w 1823 r. zostały przekazane przez Annę Sapieżynę córce Annie Czartoryskiej. Jednak matka właścicielki nadal odgrywała decydującą rolę w zarządzaniu majątkiem⁴⁵. W 1837 r. Anna Sapieżyna, obawiając się konfiskaty Radzynia, skłoniła córkę do fikcyjnego sprzedania dóbr Konstantemu Czartoryskiemu, a następnie Szlubowskiemu za sumę 1 158 800 złp. Z kolei klucze teofilpolski i lachowiecki na Wołyniu w tymże 1837 r. księżna chciała darować córce, Annie Czartoryskiej. Jednak zgodnie z ówczesnym prawem mogła jedynie przekazać 1/4 dóbr. W tej sytuacji swoją część dóbr wołyńskich księżna sprzedała w 1838 r. Janowi Zamoyskiemu za 400 tys. rubli⁴⁶. Reszta na obszarze Królestwa Polskiego i guberni rosyjskich pozostała w rękach księżnej jako dożywocie.

Księżna Anna według relacji J. Gluzińskiego nie zatrudniała dużego aparatu administracyjnego. Sama doglądała spraw gospodarczych i decydowała o najważniejszych sprawach. Raporty i rachunki dochodziły do księżnej zawsze zgodnie z obowiązującym terminem, a sama Anna cieszyła się doskonałą pamięcią i orientacją w przesłanych materiałach⁴⁷. Księżna, aby podolać wszystkim zadaniom, wstawiała

⁴³ LNNBU, f. 103, teka 145 (Archiwum krasieczyńskie. Papiery osobiste Sapiechów 1801–1859 oraz dokumenty prawne), Dobra Sieniawa, s. 407–409.

⁴⁴ D. Tarasiuk, *Wisznice – dobra ziemskie*, s. 41–42; autor tekstu pomyłkowo nazwał Annę z Zamoyskich żoną ks. Leona.

⁴⁵ J. Kowalik, *Dzierżawcy w majątkach ziemskich*, s. 434.

⁴⁶ M. Kukiel, *Czartoryska Anna z Sapiechów*, s. 240; J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 48–50, 64–65; J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń i ich właściciele w XIX–XX wieku*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1844*, red. A. Koprucki, Lublin 2005, s. 57; D. Tarasiuk, *Wisznice – dobra ziemskie Sosnkowskich (1835–1871)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1844*, red. A. Koprucki, Lublin 2005; J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń. Historia majątku od XVIII do XX wieku*, Lublin 2015, s. 52.

⁴⁷ J. Kowalik, *Dzierżawcy w majątkach ziemskich*, s. 434–435.

o godzinie 7.00 rano. Następnie po toalecie, odmawiała krótką modlitwę i rozpoczęła pracę. Czytała i pisała listy do zarządców, przyjmowała ich sprawozdania i zapoznawała się z rachunkami, które jej przesłano. Praca trwała do obiadu, a po jego zakończeniu przez godzinę spacerowała. Następnie haftowała lub szyła. Wieczorami księżna oddawała się lekturze, a spać kładła się o północy⁴⁸.

Księżna działała zgodnie z powiedzeniem: „Pańskie oko konia tuczy”, często więc sama odwiedzała dobra. Było to szczególnie widoczne po 1831 r. W 1832 r. Sapieżyna odbyła podróż z Warszawy do Żbikowa. Od października 1832 do kwietnia 1833 r. zlustrowała Żukowice, Wiszniowce i Teofilpol. Jeszcze w lipcu 1833 r. odwiedziła dobra szydlowieckie i przez Kielce powróciła do Warszawy. Rok później, w lipcu 1834 r. księżna udała się do Wisznic, gdzie dokonała lustracji dóbr⁴⁹.

Szczególnie długo w podróży księżna przebywała w 1835 r. Wówczas od kwietnia do końca roku jeździła po swoich dobrach oraz załatwiała sprawy majątkowe. Dokonała lustracji klucza Teofilpol, a stamtąd przez Brody udała się do Lwowa. Następnie pojechała do Wysocka, Żurawicy, Sieniawy i do syna w Piskurówicach. W lutym 1836 r. księżna podróżowała przez Suchedniów, Szydłowiec, Radom i Białobrzegi do Warszawy⁵⁰.

Podobna sytuacja miała miejsce w 1836 i 1837 r., kiedy Sapieżyna od kwietnia do sierpnia była w podróży. Odwiedziła wówczas dwukrotnie dobra teofilpolskie i sieniawskie, przebywała we Lwowie i przez Klemensów i Lublin wróciła do Warszawy. Już we wrześniu udała się ponownie w drogę. Odwiedziła Zamoyskich w Klemensowie, zlustrowała dobra sieniawskie w Galicji, udała się do Krasiczyna i Lwowa, gdzie przebywała do lutego 1837 r. Od lutego do czerwca 1837 r. księżna zlustrowała klucz teofilpolski, odwiedziła Krasiczyn, a w czerwcu i lipcu przebywała we Lwowie, załatwiając sprawy majątkowe. Do Warszawy wróciła w sierpniu 1837 r.⁵¹ Trzeba jednak zaznaczyć, że po 1831 r. księżna większość czasu spędzała w Paryżu. Dlatego jej interesy nadzorowali członkowie rodziny: syn Leon w Galicji, a bratanek Jan Zamoyski w Królestwie Polskim⁵².

Administracja dóbr księżnej prowadziła tzw. etat dochodów i rozchodów, czyli co roku przedstawiano księżnej projekt budżetu. Rok gospodarczy zaczynał się 1 lipca, a kończył 30 czerwca następnego roku. Pierwszy etat, do którego udało mi

⁴⁸ J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń*, s. 47–48.

⁴⁹ BPP, sygn. 771, s. 17, 24–26, 31–42, 44, 47–48, 53–55, 64–65, 99–100.

⁵⁰ Tamże, s. 129–154.

⁵¹ Tamże, s. 158–169, 175–203.

⁵² J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 98.

się dotrzeć, pochodził z roku 1830/1831. W każdym z tych dokumentów informowano, ile pieniędzy pozostało z poprzedniego roku, jakie będą źródła dochodów oraz przewidywana ich wysokość w poszczególnych kategoriach. Wśród kategorii dochodów uwzględniano: dochody z dóbr ziemskich, depozytów, odsetek z wyderkafów i z operacji bankowych, środki uzyskiwane ze spadków, ze sprzedaży dóbr, z dochodów, jakie przynosił pałac warszawski. W drugiej części tych ksiąg spisywano kategorie wydatków oraz ich wysokość. Tu wyszczególniono: zwrot depozytów, spłatę odsetek, spłatę pożyczek, spłatę odsetek od kredytów w TKZ, pensje pracowników, emerytury dla byłych pracowników, remonty budynków, koszty obsługi prawnej, koszty podróży, koszty utrzymania rodziny, opłaty za regulacje pomiarowe dokonywane w poszczególnych dobrach oraz pomoc dla L. Sapiehy. Księżnej przedstawiano również sprawozdania z wykonania budżetu⁵³.

W kluczach dóbr ziemskich dochody zapisywano zarówno w pieniądzu realnie płynącym do kasy, jak i w wartości plonów, alkoholu i zwierząt. Poza tym zapisywano w rachunkach kwoty, które kasa miała otrzymać, oraz ulokowane w listach zastawnych. Część pieniędzy oszczędzano i zapisywano je jako pozostałe z poprzedniego roku⁵⁴.

Do swej śmierci w 1858 r. księżna Anna była ostatnią instancją w kwestiach ekonomicznych dla całej rodziny, zarówno dla syna, jak też córki i zięcia⁵⁵. Anna Sapieżyna interesowała się także nowoczesnymi metodami gospodarowania. Domagała się od syna przesyłania wiadomości na temat nowych maszyn rolniczych czy konsekwencji ewentualnego zniesienia pańszczyzny i uwłaszczenia chłopów w Galicji. Księżna interesowała się także, o czym już wspomniano, publikowanymi przez GTG „Rozprawami Towarzystwa Gospodarskiego”⁵⁶.

Księżna była wymagającym, ale wyrozumiałym pracodawcą. Dobrze traktowała swoich poddanych i pracowników. Pensje wypłacała im regularnie, a często też przekazywała wsparcie finansowe czy materialne, m.in. w dniu chrztu dziecka Karola Sienkiewicza, księżna ofiarowała dziecku 24/10 złp⁵⁷.

Annę Sapieżynę w zarządzie dobrami wspierało kilku bliskich współpracowników, byli to: Hieronim Żychoń, Filip Piegłowski, Filip Cyprysiński, Stefan Grabow-

⁵³ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 436–437, 460–471.

⁵⁴ BPP, sygn. 778, s. 25.

⁵⁵ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Wiedeń 7 IV 1858 r.

⁵⁶ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Lwów 28 XI 1846 r., 8 XI 1846 r., Lwów 21 VIII 1851 r.

⁵⁷ BPP, sygn. 771, s. 5–45, 46–79, 80–217.

ski, Józef Stokłosiński, Stanisław Lipiński, Piotr Kluczewski, Aleksander Kunigk, Erazm Dobrowolski, Ludwik Malhomme, Wojciech Grzymała, Piotr Falkenhagen-Zaleski, Stanisław Hempel, Michał Wojnicke, Dionizy Ruszkowski, Mazanka, Michalski, Klemens Kobylański, Klimecki Babiński, Kiedrzyński, Jaroni, zięć Pieglowskiego Dominik Cieszkowski, Teofil Kobylański, Wysocki i Hipolit Błotnicki. Wszyscy oni jednak podlegali stałej kontroli księżnej, która do końca życia nadzorowała finanse oraz działania gospodarcze podejmowane w poszczególnych kluczach. Swoich dzierżawców i nadzorców lustrowała co najmniej raz w roku. Ich obowiązkiem było również składanie rocznego raportu ze swojej działalności. Natomiast raporty z poszczególnych dóbr miały być dostarczane co kwartał, a raport kasy generalnej – co miesiąc. Na uwagę zasługuje fakt, że w dobrach księżnej funkcjonował fundusz emerytalny dla byłych pracowników⁵⁸.

Sapieżyna wydawała również ordynację dla swoich pracowników. W dokumencie wystosowanym do Filipa Pieglowskiego 22 IX 1834 r. pisała, że w kluczu Mariampol miał przeprowadzić pełną kontrolę w zakresie planów zasiewów, hodowli i finansów. W razie potrzeby należało spisać inwentarz ruchomości i nieruchomości oraz ocenić ich wartość. F. Pieglowski miał ułożyć etat dochodów i wydatków i napisać plan gospodarczy dla zarządcy mariampolskiego Niewęgłowskiego oraz sporządzić listę pracowników. Ponadto zadaniem wysłannika księżnej miało być ułożenie planu podniesienia dochodów. Wreszcie księżna nakazywała, aby F. Pieglowski pobrał pieniądze z kasy dóbr i dostarczył je do Warszawy. Z kolei w marcu 1835 r. księżna wysłała do Mariampola Wysockiego, który wyliczył wartości dóbr i obliczył wysokość czynszów chłopskich⁵⁹.

Duże zainteresowanie księżna okazywała również Dobiesławicom. W liście z 18 IX 1835 r. pisała do Kiedrzyńskiego, że w kluczu należy wprowadzić plan gospodarczy. Zwraçała uwagę, że propinacja przynosiła bardzo niski dochód i trzeba było temu zaradzić. Przypominała też, że dochody z klucza powinny być przewożone do Warszawy. Sapieżyna dowiedziawszy się, że w poprzednim roku ekonom Wojciechowski dopuścił się wielu nadużyć, nakazała przeprowadzić kontrolę. Zalecała, aby pytać chłopów, co się działo w dobrach. Księżna podkreślała, że nadużycia

⁵⁸ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 51–53; BPP, sygn. 770, s. 11–16, 19–23; *Kompendium biograficzno-informacyjne Wielkiej Emigracji 1831–1900*, oprac. Z. Sudolski, Warszawa 2011, s. 74, 110, 407; J. Kowalik, *Dzierżawcy w majątkach ziemskich*, s. 434; LNNBU, f. 103, teka 773, k. 235–236, 415, 439–445, 448–457; teka 145, k. 339; teka 773 (Archiwum krasiczyńskie. Akta majątkowe Anny z Zamoyskich Sapieżyny 1813–1858), s. 468–471.

⁵⁹ Tamże, s. 198, 341–342.

i złodziejstwo powinny być surowo karane, żeby nie demoralizować pracowników. Zarządcę klucza – Hubego – oceniła źle, ponieważ dawał się oszukiwać ekonomom. Gdy zmarł dotychczasowy zarządca lasów, Korsak, księżna nakazała ustanowić jego następcę, który dbałby, żeby lasy nie uległy zniszczeniu. Nakazała też obsadzić teren nowymi drzewami, ponieważ dotychczasowy dzierżawca Wielogłowski w ciągu 15 lat wyciął drzewa rosnące na nieużytkach. Sapieżyna przypominała również, że raporty z Dobiesławic i Mariampola powinny być przesyłane do niej co kwartał⁶⁰.

Księżna zlecała także swoim pracownikom prowadzić konkretne operacje finansowe, np. w 1832 r. poleciła F. Piegłowskiemu, aby odebrał listy zastawne od TKZ na dobra Dobiesławice i Tuczępy i złożył je w depozycie u Wolańskiego w Krakowie. Następnie kazała mu opłacić odsetki od pożyczek TKZ. F. Piegłowski miał też zebrać dochody z kluczy i przekazać księżnej⁶¹.

Anna Sapieżyna podejmowała wszystkie najważniejsze decyzje w kluczach dóbr, m.in. w 1830 lub 1831 r. wstrzymała budowę gorzelnii w Radzyniu, dopóki nie powstanie kosztorys prac⁶². Z kolei w kilka lat później nakazała F. Piegłowskiemu, żeby opłacił Cieszkowskiego (400 złp) za wykonanie pomiarów w Żbikowie. Poleciła również, aby w Żbikowie zatrudnić Stefana Zarębę, który miał się przenieść z Bożęcina⁶³.

Z kolei F. Piegłowski wydawał instrukcje urzędnikom stojącym niżej w hierarchii zarządzania dobrami. Przykładowo w 1832 r. nakazał Ulanowskiemu, aby dokonał przeglądu sytuacji ekonomicznej w Żbikowie. Miał też dokonać wyliczenia finansowego, odebrać ziarno od chłopów, którzy byli zadłużeni we dworze⁶⁴.

Księżna Anna przyjmując do pracy, podpisywała z kandydatem umowę, w której jasno były wyszczególnione warunki pracy oraz obowiązki zatrudnianego. Przykładem takiej polityki była umowa zawarta w czerwcu 1830 r. między Anną Sapieżyną a F. Piegłowskim. Według umowy miał on objąć swoje obowiązki od 24 VI 1830 r. i miał pełnić funkcję sekretarza księżnej, lustratora dóbr i rachmistrza. Do jego zadań należało również prowadzenie kasy generalnej. Księżna zastrzegła przy tym, że jeżeli będzie wykonywał jedno z przydzielonych mu zadań, z drugiego będzie zwolniony. Gdyby jednak dwa zadania mogły być realizowane łącznie, to będzie je wykonywał.

⁶⁰ Tamże, s. 407–409.

⁶¹ Tamże, s. 405–406.

⁶² LNNBU, f. 103, teka 773 (Archiwum krasiczyńskie. Akta majątkowe Anny z Zamoyskich Sapieżyny 1813–1858), s. 415.

⁶³ Tamże, s. 405–406, 415.

⁶⁴ Tamże, s. 403.

F. Piegłowski wraz z rodziną miał mieszkać w pałacu warszawskim, tam też miała się znajdować kancelaria. Ustalono także wynagrodzenie, na które składały się: pensja roczna w kwocie 3500 złp, ordynaria: 48 korców (dalej k.) zbóż, gryka – 5 k., jagła – 1,5 k., groch – 1,5 k., ziemniaki – 30 k.), jedna morga ziemi, którą mieli obrabiać chłopci w ramach pańszczyzny, 3 krowy dla mleka, soli – 24 garnce, piwa – 12 beczek, 2 świnie do karmienia, drób – 100 sztuk, jaj – 10 kop, 2 kamienie świec, drewno na opał, chlew dla 2 świń na opas. F. Piegłowskiemu przydzielono również służącego, miał ponadto otrzymywać świece do kancelarii warszawskiej oraz podwoły z furmanem. W Warszawie F. Piegłowski miał otrzymywać wyżywienie, a w czasie podróży strawne w kwocie 3 złp, a jego sługa – 24 gr. Inne koszty podróży opłacała księżna. Dla dzieci F. Piegłowskiego księżna przeznaczyła lokal w pałacu warszawskim, w którym miały uczęszczać na lekcje⁶⁵.

Podobną umowę księżna zawarła z Feliksem Michalskim 15 III 1832 r. F. Michalski zobowiązał się do prowadzenia interesów finansowych księżnej w kraju i za granicą. Jego wynagrodzenie rocznie wynosiło 6 tys. złp i wypłacane miało być w ratach kwartalnych z góry. Ponadto F. Michalski otrzymywał wyżywienie, a koszty podróży służbowych opłacała księżna. Na sześć miesięcy przed zakończeniem umowy każda ze stron miała zadeklarować, czy chce ją przedłużyć⁶⁶.

Przy księżnej w Warszawie pracowała służba opłacana z kasy domowej⁶⁷. W czasie podróży dwór księżnej składał się z ochmistrzyni (Maria Ożarowska), jednej służącej, dwóch lokaj, sekretarza i kucharza⁶⁸. Natomiast w poszczególnych kluzczach zatrudniano pracowników. W latach 1819–1820 w dobrach szydlowieckich i orońskich pracownicy byli podzieleni na kilka działów: administracja ekonomiczna: F. Piegłowski – rządca i wójt, pisarz, pacholek, włodarz i kominiarz; wydział leśny, w którym pracowało pięciu leśniczych i sześciu gajowych. Z kolei w folwarku Orońsk zatrudniano: ekonomę, karbowego, polowego i fornała konnego, pacholka i służącą. Emerytami byli: lekarz, dwaj nauczyciele i osiem innych osób. W ogrodzie pałacowym i w pałacu w Orońsku zatrudniano ogrodnika, dwóch pomocników ogrodnika, stróża oraz kozaka⁶⁹.

⁶⁵ Tamże, s. 365–366.

⁶⁶ Tamże, s. 146.

⁶⁷ W roku gospodarczym 1831/1832 w pałacu warszawskim zatrudniano: guwernera, garderobianą, lekarza dziecięcego, kucharza, lokaja i frotera oraz fornała. Z kolei dwór ks. Leona tworzyli: marszałek i kasjer, kamerdyner, lokaj, kucharz, kredencarz i stróż, pomywaczka, mastalerz, fornał, kozak i strzelec, zob. LNNBU, f. 103, teka 773, s. 235–236.

⁶⁸ J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń*, s. 47–48.

⁶⁹ Tamże, s. 176–177.

W Dobiesławicach zarządcą całego klucza był Hube. W ekonomii dobiesławickiej zatrudniano 19 osób: zarządcę, pisarza, prowentowego, ekonoma, dwóch ogrodników, pięciu fornali, stajennego, dwóch wołowych, pastucha, pacholka i dwóch dworników oraz owczarza. W ekonomii kaczkowskiej pracowało 13 osób: ekonom, gajowy, czterech fornali, koniarz, wołowa, stróż, leśniczy, owczarz, dwornik i opiekun jałówek. Natomiast w ekonomii wojciechowskiej zatrudniano siedem osób: ekonoma, dwóch fornali, opiekunkę trzody i bydła, wołowego, pastucha i służącą do bydła⁷⁰.

Księżna nie była uciążliwa dla poddanych. Rozumiała, że nie można ich zbyt mocno uciskać. Wykazywała się empatią i skłonna była darować im zaległości. Przykładowo w 1831/1832 r. rzemieślnikom z Szydłowca anulowała należność w wysokości 404/04 złp⁷¹, a w roku gospodarczym 1834/1835 umorzyła długi w kwocie 9760/11 złp⁷². Ponadto Sapieżyna wspierała poddanych w różnych przedsięwzięciach, m.in. w roku ekonomicznym 1830/1831 spłaciła dług Banku Włociańskiego w Szydłowcu w kwocie 1000 złp. Nakazała również w Radkowie utworzyć szkołkę dla dzieci chłopskich, a program nauczania napisała sama⁷³. Podobna szkołka funkcjonowała w pałacu radzyńskim od 1818 r. W pałacu mieszkał nauczyciel opłacany z dochodów z klucza radzyńskiego⁷⁴. Jednocześnie księżna pilnowała, aby poddani odrabiali swoje zobowiązania pańszczyźniane. W piśmie z 12 I 1830 r. nakazała, aby administracja w Ożarowie czuwała nad tym, czy chłopci przybywali na odrobek w odpowiednim czasie. Księżna poleciła także rugować osoby notorycznie unikające wykonywania swoich zobowiązań. Poddani, którzy opuszczali pracę bez usprawiedliwienia, mieli być karani chłostą, również wszelkie obelgi i kłótnie z administracją podlegały surowej karze. Pismo księżnej zostało odczytane chłopom ożarowskim, którzy potwierdzili ten fakt, stawiając krzyżyk na dokumencie⁷⁵. Wynika z tego, że księżna nie tolerowała buntów swoich poddanych, chociaż podejmowała również działania na korzyść pracowników.

W dobrach księżnej już w latach 30. XIX w. stosowano płodozmian. W Kwieciskach (852 morgi, 477,12 ha) areal podzielono na osiem części, a te na 75 pole-

⁷⁰ LNNBU, f. 103, teka 500 (Archiwum teofilpolskie. Rachunki dobiesławickie z lat 1830–1872), s. 200.

⁷¹ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 439–445.

⁷² LNNBU, f. 103, teka 493 (Archiwum teofilpolskie. Rachunki kasy generalnej ks. Anny z Zamoyskich Sapieżyny z l. 1833–1838), s. 23–30.

⁷³ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 156–157, 436–437.

⁷⁴ J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń*, s. 48.

⁷⁵ Tamże, s. 154.

tek. Z kolei w folwarku draczowskim w 1835/1836 r. areal podzielono na dziewięć pól po 24 morgi (215 mórg, 120,40 ha). Każdy kawałek pól był obsiewany inaczej. Przykładowo w roku gospodarczym 1836/1837 w Kwieciskach: jedną część pola wykorzystano na kartofle i nawóz, drugą – na ugór, siano, trzecią – na pszenicę i koniczynę, czwartą – na koniczynę letnią, piątą – na koniczynę letnią, jęczmień, szóstą – na owies, kręczyście i nawóz, siódmą – na ugór, żyto, ósmą – na żyto i pastwisko. Co roku każde pole było zagospodarowywane inaczej, np. pole nr 5 w 1836/1837 r. obsiewano koniczyną letnią i jęczmieniem, a w 1837/1838 r. – owsem, kręczyстым, a 1/4 była nawożona⁷⁶.

4. Źródła i wysokość dochodów

Po upadku powstania listopadowego władze carskie skonfiskowały część pieniędzy należących do Sapiechów. Była to kara za udział w powstaniu L. Sapiehy oraz ważną rolę, jaką odgrywał we władzach powstańczych jego szwagier i zięć Sapieżyny – książę A.J. Czartoryski. Część środków finansowych udało się jednak uratować i umieszczono je w zarządzie finansowym stworzonym w ordynacji zamojskiej dla Czartoryskich i Sapiechów. Powstała ona oczywiście za zgodą Stanisława Zamojskiego, brata Anny. Płynęły tutaj pieniądze z ocalonych kwot córki i syna księżnej oraz z dóbr, m.in. z Wisznic. Dzięki tej akcji Sapieżyna uratowała znaczne zasoby finansowe, które w 1833 r. wywiozła do Paryża. Łącznie było to 45 472 fr. w pieniądzu, 25 251 fr. w wekslach i 60 544 fr. w obligacjach. W sumie kapitał wynosił 131 267 fr.⁷⁷

Administracja dóbr Sapiechów obracała różną walutą: rublami nowymi i starymi, talarami pruskimi i złotówkami polskimi, rozliczenia były natomiast spisywane w złotych polskich. Ponadto księżna kwoty uzyskiwane w swych dobrach zamieniała na francuskie franki i austriackie złote reńskie. Kurs monety jednak często się zmieniał. Czasem można było na wymianie stracić, a innym razem zyskać, np. w 1831/1832 r. zyskano 28 500 złp na tej operacji⁷⁸.

Najważniejszym źródłem dochodów były dobra ziemskie, które stanowiły podstawę działalności ekonomicznej księżnej. Dzięki środkom z nich pozyskanym Sapieżyna mogła prowadzić transakcje bankowe i giełdowe. W latach 1837–1840 z trzech kluczy leżących w Królestwie Polskim i na Wołyniu (Teofilpoł, Mariam-

⁷⁶ Tamże, s. 379, 384–385.

⁷⁷ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 64–65, 67.

⁷⁸ BPP, sygn. 778, s. 22; LNNBU, f. 103, teka 773, s. 225, 468–471.

pol, Dobiesławice) Anna uzyskała łącznie 619 420/04 złp, a w roku gospodarczym 1840/1841 – 317 509/18 złp. Spośród dóbr ziemskich największe dochody w latach 1837–1841 przyniosło starostwo mariampolskie (374 284/25 złp) i klucz teofilpolski (287 746/14 złp). Natomiast z Dobiesławic uzyskano 65 108/00 złp. Jednak w tym ostatnim kluczu udzielono pewnej osobie (nieokreślonej w źródle) pożyczki. Zwrot tych pieniędzy przyniósł dodatkowy dochód w wysokości 146 200/00 złp⁷⁹.

W roku gospodarczym 1836/1837 do kasy generalnej dóbr sapieżyńskich z dóbr ziemskich wpłynęło 480 038/06 złp. Z kluczy mariampolskiego, teofilpolskiego i dobiesławickiego uzyskano łącznie 390 739/17 złp. Na rok następny (1837/1838) z kluczy mariampolskiego i teofilpolskiego pozostawiono w kasie kwotę 235 178/07 złp. Największe dochody uzyskiwano z Teofilpola (206 764/26 złp), a następnie z dóbr mariampolskich (126 785/21 złp) i z Dobiesławic (30 189 złp). Na uwagę zasługuje fakt, że kasa generalna uzyskała pożyczkę z prywatnych dochodów księżnej (10 000 złp w listach zastawnych i 32 230/10 złp w monecie oraz 20 000 złp w listach zastawnych od Jana Zamoyskiego). Wynika z tego, że sytuacja ekonomiczna dóbr była zła, skoro poproszono o kredyt. Jednocześnie zapisy potwierdzają, że księżna posiadała własne środki, którymi swobodnie obracała⁸⁰.

Z kolei w roku gospodarczym 1845/1846 z poprzedniego roku pozostało w kasie generalnej 893 641/17 złp. Klucz teofilpolski przyniósł 126 946/28 złp doходу, w kluczu dobiesławickim zanotowano jedynie nadwyżkę z poprzedniego roku w kwocie 20 200/00 złp, natomiast dochód z Kwieciszek wyniósł zaledwie 388/20 złp. Łącznie z dóbr ziemskich uzyskano wówczas 147 535/18 złp. Zwrot długów zasilł kasę kwotą 12 262/24 złp, a z odsetek wpłynęło 29 146/20 złp. Łącznie kasa generalna zanotowała dochody w wysokości 188 945/02 złp⁸¹.

Zdarzało się, że środki finansowe z dóbr sływały z opóźnieniem, tak było np. w roku gospodarczym 1835/1836 w przypadku kwoty 77 935/02 złp⁸². W latach 1839/1840 w dobrach znajdujących się w Królestwie Polskim i na Ziemiach Zabrzanych uwidocznił się kryzys gospodarczy. Najgorsza sytuacja była w Dobiesławicach. Z dóbr tych w 1840/1841 r. uzyskano, co prawda, 65 108/00 złp, ale w chwili spisowania inwentarza w produktach pozostawało 871/21 złp, w gotówce zaledwie 8/10 złp, a w długach – 454/24 złp. Z kolei w starostwie mariampolskim dochód wynosił 71 723/07 złp, ale z tej kwoty aż 62 458/28 złp było zamrożone w produk-

⁷⁹ BPP, sygn. 778, s. 25–26, 31.

⁸⁰ LNB im. W. Stefanyka NAN Ukrainy we Lwowie, f. 103, teka 493, s. 43–55.

⁸¹ BPP, sygn. 778, s. 36.

⁸² LNNBU, f. 103, teka 773, s. 448–457.

tach rolniczych i wódce (91,26%), a w długach i gotówce pozostawało zaledwie 9264/09 złp⁸³.

Gdy zaistniała taka potrzeba, przesuвано pieniądze między kluczami. Były to jednak pożyczki, więc zarządcy, którzy uzyskali wsparcie, musieli je zwrócić. Przykładowo z Teofilpola w latach 1837–1840 pożyczono majątkowi w Łobaczówce 27 tys. złp. Natomiast w roku 1845/1846 do Kwieciszek z kasy generalnej przekazano 30 tys. złp⁸⁴. Dochody w poszczególnych majątkach pochodziły ze sprzedaży zboża i zwierząt hodowlanych, a także ze sprzedaży materiałów budowlanych, z propinacji, czynszów z młynów i od poddanych, z opłat dzierżawnych, produkcji młynarskiej oraz rybołówstwa⁸⁵.

Księżna, żeby poprawić sytuację w swoich dobrach, ratowała się pożyczkami udzielanymi przez TKZ. W roku gospodarczym 1834/1835 otrzymała kredyt w wysokości 500 tys. złp. W kolejnych latach pozyskała jeszcze znaczne kwoty, które były zawsze zabezpieczone na dobrach ziemskich. Na Tuczępach zaciągnięto pożyczkę w wysokości 490 200 złp, na Dobiesławicach 677 400 złp i na Żbikowie sumę 31 tys. złp oraz nieznaną kwotę na Wisznicach. Łącznie kredyty z TKZ sięgały co najmniej 1 698 600 złp⁸⁶.

Anna Sapieżyna pożyczala pieniądze osobom prywatnym. Byli to: Konstanty Zamoyski, który we wrześniu 1830 r. pożyczył na trzy lata 28 000 złp, a zwrócić miał 32 550 złp. Inni dłużnicy księżnej to: Janiccy, Rzeczkowscy, Czerwiński, Kicki czy gen. Józef Dwernicki⁸⁷. Ze spłatą pożyczek było różnie, np. na dzień 1 VII 1841 r. dłużnicy zalegali z kwotą 92 234/14 złp⁸⁸. Z kolei wspomniany Konstanty Zamoyski zwrócił pożyczkę w zwierzętach hodowlanych i narzędziach do produkcji alkoholu (1000 matek owiec, czyli maciorek, aparat Pistoriusa i kotły). Natomiast w pieniądzu oddał jedynie 1 130/15 złp⁸⁹. Zatem pożyczki udzielane przez Sapieżynę nie zawsze przynosiły spodziewane zyski w pieniądzu. Pożyczek udzielano jednak również znaczniejszym finansistom, np. Hallemu i Posnerowi, Lejzorowi i Szaj Marguleisom

⁸³ BPP, sygn. 778, s. 25.

⁸⁴ Tamże, s. 36.

⁸⁵ LNNBU, f. 103, teka 764 (Archiwum teofilpolskie. Rachunki kasy generalnej ks. Aleksandrowej Sapieżyny z l. 1833–1838), s. 1–6; teka 488 (Archiwum teofilpolskie. Rachunki dobiesławickie z lat 1830–1872), s. 1–42.

⁸⁶ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 68–70, 439–445, 448–457, 479–480.

⁸⁷ Tamże, s. 352, 407.

⁸⁸ BPP, sygn. 778, s. 25–26, 31.

⁸⁹ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 352.

czy Henrykowi Łubieńskiemu. Rocznie z tego tytułu księżna uzyskiwała odsetki w wysokości co najmniej 8687/02 złp⁹⁰.

Część dóbr sapieżyńskich zdecydowano się sprzedać, żeby zdobyć pieniądze niezbędne do reform ekonomicznych. W roku gospodarczym 1830/1831 księżna sprzedała dobra Płazów za 45 493/22 złp. Rok później dobra Bożęcina sprzedano Pruszkowi za 200 800 złp, a Tworki i Bąkosz – Kryńskiemu za 41 200 złp. W 1834/1835 r. sprzedano wieś Bissówkę w dobrach Teofilpol za 40 tys. złp, a po 1831 r. – również Ożarów⁹¹.

Księżna część pieniędzy zabezpieczała na tzw. wyderkach, m.in. na dobrach Kock kwotę 13 870/15 złp. Anszadt, który tę sumę wykupił, płacił odsetki roczne w wysokości 5%, czyli 693/13 złp. Jednak wyderkafy nie były pewną lokatą, ponieważ często dłużnicy spóźniali się z wypłatami należności. Wzmiankowany Anszadt odsetki za rok 1830/1831 zapłacił dopiero w następnym roku⁹².

Anna Sapieżyna lokowała swoje finanse w bankach i kantorach działających w Królestwie Polskim, w Wolnym Mieście Krakowie i w Galicji. Były to: bank Kirchmajera w Krakowie, bank Fraenkla, kantory Dowiakowskiego i Piotra Antoniego Steinkellera. Współpracowała również z bankami zagranicznymi. Już w czasie swego pobytu w Paryżu, w latach 1804–1816 nawiązała kontakt z bankiem Malletów⁹³, z którym współpracowała do swej śmierci w 1858 r.

Dużą rolę w działalności księżnej odgrywały inwestycje w papiery wartościowe. Przynosiło to konkretne zyski, np. w 1837 r. ze sprzedaży papierów wartościowych uzyskano 160 000/00 złp. Sapieżyna inwestowała w różne papiery wartościowe. Były to akcje: Compagnie generale du Gas parisien, kolei hiszpańskiej (Ferro Carril Almansa Aranjuez), obligacje piemonckie, obligacje amerykańskie Marietta et Cincinatti, Income bonds (Phenix) i Septemes, akcje Banku Francji, obligacje Aveyron, Credie de Tuage de la haute – seine, Credit d'Assurances Generales, Chandelle de l'Indie to Société de la Chandelle de l'Inde ou Bougie de ménage (250 akcji), domu bankowego Friedlandera, domu handlowego w Oranie w Algierii, Chemin de fer du Nord to Compagnie de chemin de fer du Nord⁹⁴.

⁹⁰ Tamże, s. 213–219.

⁹¹ LNNBU, f. 103, teka 773 (Archiwum krasicyńskie. Akta majątkowe Anny z Zamoyskich Sapieżyny 1813–1858), s. 76, 436–437, 460–471, 479–480.

⁹² Tamże, k. 468–471; BPP, sygn. 778, s. 31.

⁹³ LNNBU, f. 103, teka 773, k. 227, 264–270, 359, 448–457; teka 493, s. 1–9.

⁹⁴ BPP, sygn. 778, s. 26–27, 122–132, 148–149; LNNBU, f. 103, teka 773, s. 231–232 [ortografia nazw według cytowanego źródła – od Redakcji].

Księżna kupowała również obligacje, które sprzedawała w sprzyjających okolicznościach. W 1831 r. nabyto 100 obligacji wypuszczanych przez Bank Polski i 60 pruskich. W 1835/1836 r. ze sprzedaży obligacji uzyskano 13 534 złp⁹⁵. Kupowano także skrypty dłużne. 26 IV 1832 r. księżna posiadała skrypty na kwotę 50 303 złp od dziewięciu dłużników. Najwięcej, bo 20 tys. złp, winien był Załuski, a 9 tys. złp Głogowscy. Z kolei w 1838 r. księżna wykupiła weksle wystawione przez Arensteina i Eskielerą⁹⁶.

Anna Sapieżyna nie stroniła od mniejszych inwestycji. W Szydłowcu zainwestowała w dom rzemieślniczy, co w 1831/1832 r. przyniosło jej dochód w wysokości 404/04 złp⁹⁷. Chociaż w tym przypadku chodziło raczej o wsparcie rozwoju ekonomicznego poddanych niż o dochody. Z kolei w pałacu warszawskim wynajmowano lokale mieszkalne. W 1831/1832 r. z tego tytułu uzyskano 1 tys. złp⁹⁸. Chodziło o to, aby do pałacu dokładać jak najmniej. Księżna była zresztą osobą oszczędną i do tego starała się zachęcać także swoich pracowników. To przynosiło realne korzyści, np. w roku gospodarczym 1832/1833 r. kasa generalna zaoszczędziła sumę 193 320/05 złp⁹⁹.

W tabeli 1 zilustrowano strukturę przychodów w latach 1830–1846. Na tym etapie badań nie udało się ustalić wszystkich kategorii źródeł dochodu. Jednak nawet te niepełne dane pozwalają się zorientować, z jakich działań księżna czerpała zyski. Z przedstawionych danych wynika, że najczęściej uzyskano z dóbr ziemskich oraz z oszczędności. Znaczną część dochodów przyniosły również pożyczki oraz wymiana pieniędzy. Pozostałe kategorie nie odgrywały większej roli. Łącznie trzy pierwsze źródła dochodów stanowiły w badanym okresie aż 67,92% wszystkich przychodów. Trzeba podkreślić, że szeroko rozumiane operacje finansowe, czyli udzielanie pożyczek, wymiana pieniądza, konta bankowe, sprzedaż akcji, obligacji oraz wymiana listów zastawnych, przyniosły 3 603 841/15 złp, co stanowiło 41,37% wszystkich dochodów. Można więc wnioskować, że księżna korzystała z dochodów pochodzących z dóbr ziemskich jako filara do powiększenia majątku.

Tabela 1. Struktura dochodów księżnej Anny z Zamoyskich Sapieżyny w latach 1824–1846

Kategoria dochodów	Wysokość dochodów [złp]	Odsetek dochodów [%]
Z dóbr ziemskich	2 175 268/10	24,97

⁹⁵ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 61, 171, 448–457.

⁹⁶ Tamże, s. 96, 148.

⁹⁷ Tamże, s. 448.

⁹⁸ Tamże, s. 468–471.

⁹⁹ LNNBU, f. 103, teka 493, s. 1–9.

Kategoria dochodów	Wysokość dochodów [złp]	Odsetek dochodów [%]
Pozostało z ubiegłych lat	1 980 271/20	22,73
Pożyczki	1 760 830/10	20,22
Wymiana pieniędzy	724 542/07	8,32
Zwrot długów	592 361/21	6,80
Wsparcie z kasy prywatnej księżnej	403 414/06	4,63
Sprzedaż dóbr ziemskich	340 000/00	3,90
Wyplata odsetek	295 735/07	3,40
Sprzedaży papierów wartościowych i obligacji, wymiana listów zastawnych	230 372/00	2,64
Zaległe opłaty	146 231/27	1,68
Dochody różne ^a	61 264/21	0,71
Razem	8 710 292/09	100,00

^a Zwrot biletów z czasów powstania, zwrot pensji, zwrot części kosztów zakupu drewna, zwroty przez pracowników.

Źródło: BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Warszawa 7 IV 1825 r.; BPP, sygn. 778, s. 25–26, 31, 36; LNNBU, f. 103, teka 493, s. 1–9, 23–40, 43–55; teka 773, s. 61, 68–70, 148, 171, 213–219, 231–232, 352, 407, 439–445, 448–457, 460–480.

W tabeli 2 przedstawiono wysokość dochodów księżnej uzyskanych w Królestwie Polskim i na Ziemiach Zabrzanych w latach 1824–1846. Obliczono również wskaźnik dynamiki jednopodstawowej (dalej WDJ) oraz wskaźnik dynamiki łańcuchowej (dalej WDŁ). Pierwszy z nich informuje, jak kształtowały się dochody w odniesieniu do pierwszych danych, a drugi wskaźnik informuje, jak zmieniała się wysokość dochodów w stosunku do danych poprzednich. Według WDJ dochody spadały w latach 1830–1832, co wynikało po części ze zniszczeń spowodowanych wojną polsko-rosyjską. Następnie odnotowano ogromny wzrost dochodów w 1832/1833 r., czego przyczyną mogło być spieniężenie ruchomości w obawie przed konfiskatą. Potem znowu doszło do spadku dochodów (1833/1834), a w latach 1834–1836 ponownie odnotowano znaczny wzrost. W roku gospodarczym 1836/1837 nastąpił największy spadek dochodów, spowodowany problemami ekonomicznymi w dobrach, o czym już pisano. Natomiast schyłek lat 30. i pierwsza połowa lat 40. XIX w. charakteryzowały się wzrostem wysokości dochodów. Z kolei rozpatrując sytuację finansową według WDŁ, widać znaczne wahania w wysokości dochodów. Szczególnie duży spadek zanotowano w 1836/1837 r. Największe wzrosty miały natomiast miejsce w latach gospodarczych: 1832/1833, 1834/1835 oraz 1845/1846.

Tabela 2. Dochody księżnej Anny z Zamoyskich Sapieżyny w Królestwie Polskim i Ziemiach Zabrzanych w latach: 1827–1828, 1830–1837, 1845–1846

Rok	Wysokość dochodów [złp]	WDJ	WDŁ
1827/1828	666 606/06	100,00	–
1830/1831	601 583/27	90,25	90,25
1831/1832	556 839/24	83,53	92,56
1832/1833	1 386 198/07	207,95	248,94
1833/1834	608 815/20	91,33	43,92
1834/1835	2 701 399/25	405,25	443,71
1835/1836	2 634 667/19	395,24	97,53
1836/1837	230 687/28	34,61	8,76
1845/1846	1 003 992/19	150,61	435,22
Razem	1 0390 792/21	–	–

Źródło: BBP, sygn. 778, s. 22, 25–26, 31, 36; LNNBU, f. 103, teka 773, s. 68–70, 439–445, 448–457, 460–480; teka 488, s. 1–42; teka 493, s. 1–9, 23–40, 43–55.

5. Wysokość i kategorie wydatków

Pensje dla zatrudnionych w administracji dóbr odgrywały znaczną rolę w wydatkach. W roku gospodarczym 1819/1820 płace dla pracowników w kluczu szydłowieckim i w Orońsku wyniosły łącznie 13 182/22 złp, nie licząc ordynarii. W kluczu dobiesławickim zatrudniano 39 osób, którym wypłacono łącznie 5652/04 złp oraz ordynarię: 623 korce i 12 garnce żyta, pszenicy, jęczmienia i owsa, grochu, tatarski, prosa i rzepaku; 62 kopy kapusty, 84 garnce soli, 28 beczek piwa, 20 garnce okowity, 100 sztuk drobiu, dwie świece oraz 78,5 sągów drewna opałowego¹⁰⁰. W roku 1831/1832 księżna wydała na pensje dla służby i pracowników 20 250/00 złp. Z kolei w roku gospodarczym 1832/1833 na pensje wydano łącznie 13 700 złp¹⁰¹.

Na dworze księżnej w 1830/1831 r. pracowali: guwerner, garderobiana, lekarz dziecięcy, kucharz, lokaj, froter i fornał. Z kolei dwór księcia Leona składał się z marszałka, kasjera, kamerdynera, lokaja, kucharza, kredencarza, stróża, pomywaczki,

¹⁰⁰ LNNBU, f. 103, teka 500 (Archiwum teofilpolskie. Rachunki dobiesławickie z lat 1830–1872), s. 200.

¹⁰¹ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 235–236, 439–445, 448–457.

mastalerza, fornała, kozaka oraz strzelca. Dobrami i interesami zajmowali się: kasjer Stanisław Hempel, rachmistrz Michał Wojnicke i rządca Dionizy Ruszkowski¹⁰².

W dobrach Dobiesławice, gdzie funkcjonowały trzy ekonomie, pracowali: zarządca, pisarz, prowentowy, trzech ekonomów, dwóch ogrodników, 11 fornałi, stajenny, czterech wołowych, dwóch pastuchów, pacholek i trzech dworników, dwóch owczarzy, leśniczy, gajowy, koniarz, stróż, opiekun jałówek, dwie opiekunki trzody i bydła. Z kolei w dobrach Szydłowiec w 1819/1820 r. pracowało łącznie 21 osób: rządca, który pełnił również urząd wójta, dwóch pisarzy, pacholek, włodarz, kominiarz, trzech parobków, nadleśniczy, pięciu leśniczych i sześciu gajowych. Natomiast w Orońsku pracowało 11 osób: ekonom, karbowy, polowy i fornał konny, pacholek, służąca, ogrodnik, dwóch pomocników ogrodnika, stróż oraz kozak¹⁰³.

Wysokość pensji zależała od zajmowanego stanowiska oraz od sytuacji ekonomicznej w danym majątku. Najwięcej zarabiali: sekretarz osobisty księżnej (3500 złp), kasjer (3200 złp i ordynaria), zarządca klucza (3000/00 złp i ordynaria), rządca i wójt (2480/00 złp i ordynaria), rachmistrz (1500 złp), archiwista (1200 złp) oraz rządca klucza (1000 złp). Najmniejsze wynagrodzenie otrzymywali: stajenny i wołowy (36/00 złp), fornałe (18/00–36/00 złp), pomocnik ogrodnika i koniarz (18/00 złp), opiekunka jałówek i pastuch (15/00 złp), opiekunka bydła (12/00 złp) oraz stróż w folwarku (5 złp). Podane kwoty dotyczyły roku gospodarczego, czyli okresu od 1 lipca do 30 czerwca następnego roku¹⁰⁴.

Księżna wypłacała byłym pracownikom również tzw. gracialne, czyli emerytury. W roku 1831/1832 r. emeryturę pobierało siedem osób, a pieniądze były wypłacane przez bank Fraenkla. Wysokość świadczeń wahała się od 3600/00 złp do 27/00 złp

¹⁰² Tamże, s. 235–236.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ Tamże, s. 235–236, 439–445, 448–457; teka 500, s. 200. Pozostałe pensje: pisarz (938/00–300/00 złp i ordynaria), nadleśniczy (835/00 złp), ogrodnik w pałacu (634/00 złp), leśniczy (547/00–369/00 złp), prowentowy (450 złp), karbowy (282/15 złp i ordynaria), pacholek (272/15–40/00 złp), polowy i fornał konny (270/15 złp i ordynaria), kozak (261 złp), gajowy (259/00–30/00 złp), włodarz (259/00 złp i ordynaria), ekonomowie (300–250 złp), leśniczy (250 złp), pomocnicy ogrodnika w pałacu (245/15 złp), kominiarz (230/00 złp, ordynaria), stróż w pałacu (197/15 złp), służąca (175/15 złp, ordynaria), ogrodnik (160 złp), parobkowie (122/00 złp, ordynaria), owczarz (80/00 złp), dwornik (60/00 złp), stajenny i wołowy (36/00 złp), fornałe (18/00–36/00 złp), pomocnik ogrodnika i koniarz (18/00 złp), opiekunka jałówek i pastuch (15/00 złp), opiekunka bydła (12/00 złp) oraz stróż w folwarku (5 złp).

rocznie. Wśród emerytów byli m.in. lekarz i nauczyciele. W 1819/1820 r. w kluczu szydlowieckim i w Orońsku emerytom wypłacono 1866/22 złp¹⁰⁵.

W dobrach Sapieżyny komornicy za pracę w folwarku otrzymywali zapłatę, np. w 1830/1831 r. zapłacono im łącznie 911/12 złp. Zatrudniano również sezonowych pracowników najemnych, którym w 1830/1831 r. wypłacono 1500 złp¹⁰⁶.

Jak już wspomniano, księżna pożyczala pieniądze w różnej kwocie np. bratanek, Konstanty Zamoyski otrzymał 32 550 złp, ale zwrócił jedynie 1130/15 złp. Pozostała część pożyczki została przez księżną anulowana¹⁰⁷. Udzielano również pożyczek w większych kwotach na rynku finansowym. Po 1831 r. księżna pożyczyła finansistom łącznie 505 828 złp, m.in. Ezykowi Schonbergowi – 19 060 złp w listach zastawnych, Blumowi i Jakubowskiemu – 42 tys. złp, Spiskiemu – 4788 złp, Stronczyńskiemu – 4500 złp, Henrykowi Łubieńskiemu – 36 480 złp, a Fraenklowi pożyczono 75 tys. złp, a Piotrowi Antoniemu Steinkellerowi 114 tys. złp w listach zastawnych¹⁰⁸.

Po śmierci Aleksandra Sapiehy w 1812 r. Anna borykała się z ogromnymi długami, które wynosiły 3 600 000 złp¹⁰⁹. Dlatego księżna musiała zawierać ugody z wierzycielami męża, aby móc spłacić długi. Taką ugodę zawarła z Samuelem Antonim Fraenklem 11 VIII 1814 r. Sapieżyna zobowiązała się oddać pożyczkę w wysokości 636/13,5 czerwonych złotych w półrocznych ratach od 1 I do 30 VI 1815 r. Gwarantami ugody byli Stanisław Staszic, wówczas zastępca prezesa Izby Edukacyjnej i radca stanu, oraz Wincenty Piegłowski pracujący w Dyrekcji Lasów Państwowych. Dług rzeczywiście został spłacony w terminie¹¹⁰. Z pożyczek zaciągniętych przez księżną w TKZ opłacano odsetki. W roku 1831/1832 z dóbr Tuczępy wynosiły one 11 755/14 złp, z Dobiesławic – 33 692/23 złp, a ze Żbikowa – 1922 złp¹¹¹.

Znaczną rolę w wydatkach księżnej odgrywało wsparcie udzielane jej dzieciom. Do 1831 r. książę Leon otrzymywał pensję w wysokości 40 tys. złp rocznie¹¹². Księżna wspierała finansowo syna również okolicznościowo, np. po jego ślubie w 1825 r. przekazała mu 20 tys. złp, a w 1830 r. – 2 tys. złp¹¹³. Sytuacja skomplikowała się po

¹⁰⁵ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 176–1787, 235–236, 439–445, 448–457.

¹⁰⁶ LNNBU, f. 103, teka 488, s. 1–42.

¹⁰⁷ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 352, 407, 436–437, 468–471.

¹⁰⁸ Tamże, s. 213–219, 448–457.

¹⁰⁹ J. Skowronek, *Sapieżyna z Zamoyskich Anna*, s. 161–163.

¹¹⁰ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 237–240.

¹¹¹ Tamże, s. 68–70, 439–445.

¹¹² Tamże, s. 233, 436–437.

¹¹³ BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Warszawa 4 VII 1826 r., Petersburg 3 III 1830 r.

upadku powstania listopadowego, kiedy L. Sapieha i A. Czartoryska opuścili Królestwo Polskie, a ich dobra zostały przejęte przez carat. W tej sytuacji Sapieżyna dążyła do odbudowy pozycji ekonomicznej syna oraz córki i zięcia A.J. Czartoryskiego.

L. Sapieha po upadku powstania listopadowego schronił się w Galicji, w dobrach swego teścia – Stanisława Zamoyskiego. Tam też docierała pomoc finansowa od Sapieżyny. W latach 1831–1839 książę otrzymał 673 917/18 złp. Dzięki tym pieniądzom w 1834 r. kupił od Józefa Horodyskiego Żurawice, Buszkowice i Wapowce. Z kolei w 1835 r. od Józefa Pinińskiego kupił pałac w Krasieczynie oraz wsie Nahurczany, Tarnawce, Korytniki, Komary, Śliwnice, Krasice, Kupna i część Chyrzyn¹¹⁴. Następnie L. Sapieha kupił Bilczę na Podolu, Jezierzany w Czortkowskiem. Natomiast Zapałów k. Cieszanowa stanowił wiano małżonki księcia – Jadwigi z Zamoyskich. W 1874 r. L. Sapieha dokupił jeszcze Rawę Ruską. W sumie jego dobra liczyły 35 tys. morgów, co dawało Sapiehom jedno z czołowych miejsc wśród arystokracji galicyjskiej¹¹⁵. Księżna wspierała także syna w drobniejszych wydatkach, np. w 1841 r. zapłaciła opłaty paszportowe w kwocie 46/22 złp¹¹⁶. Anna Sapieżyna pomagała finansowo również córce i zięciowi. Te zagadnienia szczegółowo opracował już Janusz Pezda, dlatego tu wystarczy wspomnieć, że w listopadzie 1831 r. córka otrzymała 10 000 złp¹¹⁷, a rok później jej mąż – 2561/05 złp¹¹⁸.

Czasem księżna wykupywała tzw. wyderkafy, od których opłacano odsetki. W 1831/1832 r. pani Wallburg wypłacano rocznie 1800 złp od sumy 30 tys. złp. Z kolei Dominik Cieszkowski od kwoty 4 tys. złp otrzymywał 5% rocznie, czyli 200 złp. Księżna kupowała również weksle¹¹⁹.

¹¹⁴ P. Sieradzki, *Znaczenie dóbr sieniawskich dla Czartoryskich w emigracyjnych realiach popowstaniowych*, TeKa Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego PAN 8 (2011), s. 206; BKCzKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Wrocław 24 XI 1831 r., Piskurówice ? 1832 r., Piskurówice 29 II 1832 r., Krasieczyn 22 XI 1839 r.; J. Szpak, *Działalność organicznikowska i polityczna ks. Leona Sapiehy w latach 1825–1861*, [w:] *Model przywództwa. Wymiar lokalny, krajowy, międzynarodowy*, Kraków 2006, s. 99; LNNBU, f. 103, teka 773, k. 226, 230, 439–445, 448–457.

¹¹⁵ J. Szpak, *Działalność organicznikowska i polityczna*, s. 98–99; tenże, *Powstanie listopadowe w oczach księcia Leona Sapiehy (1803–1878)*, [w:] *Na szlakach powstania listopadowego*, red. N. Kasperek, A. Szmyt, Olsztyn 2014, s. 23–24.

¹¹⁶ BPP, sygn. 778, s. 31.

¹¹⁷ LNNBU, Oddział Rękopisów, f. 103, teka 134 (Archiwum krasieczyńskie. Dzienniki korespondencji Anny Sapieżyny, 1831–1852 oraz papiery budowy kolei Lwów–Brody 1868–1876 [m.in. protokoły posiedzeń spółki]), s. 3, 6.

¹¹⁸ LNNBU, Oddział Rękopisów, f. 103, teka 773, s. 439–445.

¹¹⁹ Tamże, s. 96, 468–471.

Jak już wspomniano, Sapieżyna inwestowała w akcje i obligacje. W latach 1831–1837 na ten cel wydała łącznie 5 042 690/09 złp. Nabyła m.in. akcje francuskie, angielskie i obligacje Królestwa Polskiego i rosyjskie¹²⁰. Księżna znaczne środki lokowała również na kontach bankowych. W okresie od grudnia 1832 r. do maja 1833 r. u Dowiakowskiego zdeponowała 237 sztuk złotych monet, 42 670 złp oraz 63 800 złp w listach zastawnych¹²¹.

Anna Sapieżyna, dbając o rozwój gospodarczy swoich dóbr, wspierała także poddanych w ich inwestycjach. Około 1830 r. w Szydłowcu księżna zainwestowała nieznaną kwotę w dom rzemieślniczy. Księżna, działając w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności, wspierała również swoich poddanych, np. spłaciła dług Banku Włościańskiego w Szydłowcu. Za jej zgodą i z jej wyraźnego polecenia zarządcy wspierali ubogą ludność mieszkającą w dobrach sapieżyńskich. Takiego wsparcia udzielano nie tylko w kluczu szydłowieckim, ale również w teofilpolskim, radzyńskich czy lachowieckim. Sapieżyna jednak przestrzegала swoich zarządców przed nieprzemysłanymi działaniami. Stąd też musieli oni wdrażać plany, mające na celu znalezienie ubogim możliwości zarobkowania. Według księżnej bowiem, „[...] że ludzie biedni jakkolwiek przecież zdrowsi, powinni sami sobie zapracować [...]”¹²².

Ponadto księżna kupowała dobra ziemskie, zarówno w Królestwie Polskim, Galicji, Wielkopolsce, jak i we Francji. Na obszarze Królestwa Polskiego w roku gospodarczym 1831/1832 dokupiono Kolonię w dobrach Żbików. Właścicielom wsi, Wernerowi i Krutonowi, zapłacono łącznie 5009/20 złp¹²³.

W dobrach wydatkowano pieniądze na różne cele. Kupowano nowoczesne sprzęty i narzędzia rolnicze (w 1830/1831 r. przeznaczono na ten cel 1839 złp), a także ziarno na zasiew (w 1830/1831 r. za 2400 złp) i zwierzęta hodowlane (w 1830/1831 r. za 4 tys. złp)¹²⁴. Trzeba również pamiętać o podatkach (ofiara 24 gr, dymowe, liwerunek, składka ogniowa), dziesięcinach i odsetkach dla świątyni, kosztach propinacji, działalności charytatywnej, kosztach kancelarii i komisji wojskowej oraz pracach melioracyjnych. Ponadto opłacano lekarza, felczera i leki dla poddanych oraz nauczyciela dla dzieci wiejskich. W 1830/1831 r. w kluczu szy-

¹²⁰ LNNBU, Oddział Rękopisów, f. 103, teka 134, s. 61, 76–77, 231–232, 448–457; teka 773, k. 213–219; BPP, sygn. 778, s. 26–27; M. Kukiel, *Czartoryska Anna z Sapiechów*, s. 240; J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 48–50, 64–65.

¹²¹ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 359.

¹²² J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń*, s. 48.

¹²³ Tamże, s. 439–445.

¹²⁴ LNNBU, f. 103, teka 488, s. 1–42.

dłowieckim wydano na ten cel 1020 złp, co stanowiło 2,67% wszystkich wydatków w tych dobrach¹²⁵.

Z dóbr ziemskich płacono na potrzeby świątyń katolickich. W 1831/1832 r. z Dobiesławic na rzecz kościoła św. Ducha w Krakowie przeznaczano 5 tys. złp, na kościół w Rafałowicach – 400 złp, kościół w Gorzkowie – 2 tys. złp, dla franciszkanów w Krakowie – 2 tys. złp, dominikanów w Krakowie – 4 tys. złp, na kościół w Książnicach 400 złp. Z kolei kościołom w Tuczępach i Rogowie płacono po 1 tys. złp. Łącznie na ten cel przeznaczono 17 800 złp. Wszystkie te należności opłacano w listach zastawnych¹²⁶. W dobrach wydatkowano również środki na zakup towarów w Rosji. W 1837/1838 r. wydano na ten cel 50 467/27 złp¹²⁷.

Jeżeli chodzi o strukturę wydatków w poszczególnych kluczach, to należy wspomnieć o wydatkach w kluczu radzyńskim w 1830/1831 r. Wydano wówczas 37 237/27 złp. W tym na podatki – 14 606/27 złp (39,22%), na dziesięciny i odsetki wyderkaforne dla kościołów – 1797 złp (4,83%), na pensje – 9814 złp (26,36%), na cele charytatywne – 1020 złp (2,74%), a na melioracje dóbr 10 tys. złp (26,85%)¹²⁸.

Z kolei dane o wydatkach z kasy generalnej dotyczą roku gospodarczego 1836/1837 r. Wydano wówczas 215 297/16 złp. Największą część tej kwoty stanowiły zwrot pożyczki od księżnej – 105 581 złp (49,04%) i spłata odsetek – 40 067/12 złp (18,61%). Na wymianie pieniędzy stracono 20 196 złp (9,38%), na spłatę długów przeznaczono 12 700 złp (5,90%), obsługa prawna kosztowała 9829/20 złp (4,57%), pensje pracowników wynosiły 9466 (4,40%), zaległości z ubiegłego roku pochłonęły 4920 złp (2,28%), byłym pracownikom należały się emerytury w wysokości 3481/15 złp (1,62%). Na utrzymanie kancelarii, podróże służbowe i wynajęcie pojazdów wydano 3956/09 złp (1,84%), pożyczono 2700 złp (1,25%), a na dodatkowe nagrody dla pracowników przeznaczono 2400 złp (1,11%). Jednak część należności przesunięto na rok następny, m.in. wypłatę pensji. Taka sytuacja wynikała zapewne z problemów ekonomicznych w dobrach ziemskich. Łącznie w roku gospodarczym 1837/1838 należało wypłacić z kasy generalnej 61 769/27 złp¹²⁹.

Z kolei w roku gospodarczym 1845/1846 z kasy generalnej wydano 650 865/02 złp, w tym 73 814/11 złp (11,34%) na prowadzenie sprawy w Peters-

¹²⁵ LNNBU, f. 103, teka 764, s. 1–6; teka 773, s. 156–157; w Radkowie działała szkołka dla dzieci chłopskich. LNNBU, f. 103, teka 773, s. 439–445.

¹²⁶ LNNBU, f. 103, teka 773, s. 439–445.

¹²⁷ BPP, sygn. 778, s. 26–27.

¹²⁸ LNNBU, f. 103, teka 764, s. 1–6.

¹²⁹ LNNBU, f. 103, teka 493, s. 43–55.

burgu o odzyskanie dóbr skonfiskowanych księciu Leonowi za udział w powstaniu listopadowym. Spłacone odsetki wyniosły 4618/24 złp (0,71%), utrzymanie kancelarii dóbr kosztowało 13 429/10 złp (2,06%), na pensje wydano 5965/00 złp (0,92%), na porządkowanie pałacu warszawskiego – 480/00 złp (0,07%), do Galicji wekslami przesłano 428 089/11 złp (65,77%). Pozostała suma 124 468/06 złp (19,13%) została przeznaczona na obsługę prawną¹³⁰.

Środki finansowe z kasy generalnej przekazywano oczywiście Sapieżynie do prywatnego rozporządzenia. W roku gospodarczym 1833/1834 r. księżna otrzymała na swe wydatki 23 752 złp, natomiast w roku 1834/1835 czerpała dochody z klucza radezyńskiego. Były to opłaty dzierżawne i czynsze od poddanych. Ogólnie w tym roku do prywatnej szkatuły księżnej wpłynęło 553 188/14 złp. Ponadto z kasy generalnej przekazano 151 800/08 złp. Zatem łącznie dochody prywatne księżnej wyniosły wówczas 704 988/22 złp¹³¹. Z kolei w latach 1837–1841 księżna otrzymała z kasy generalnej (z Polski – jak napisano w dokumencie) 65 377 złp, a z poprzedniego roku zaoszczędzono 1374 złp. Pieniądze te wymieniono na franki francuskie, co dało kwotę w wysokości 16 144,50 fr. (kurs wynosił zatem 4 złp za 1 fr.)¹³². W tabeli 3 zaprezentowano strukturę wydatków Anny Sapieżyny. Zamieszczone w niej informacje dotyczą kwot, które uzyskano z działalności na obszarze Królestwa Polskiego i Ziemi Zabraných.

Tabela 3. Struktura wydatków kasy generalnej księżnej Anny z Zamoyskich Sapieżyny w latach 1819–1846

Kategoria wydatków	Wysokość wydatków [złp]	Odsetek wydatków [%]
Zakup i wypłaty listów zastawnych, obligacji i akcji	5 065 973/09	39,21
Dla ks. Anny na wydatki prywatne	3 836 619/26	29,70
Wypłata odsetek i kapitałów	955 339/14	7,39
Wsparcie dla L. Sapiehy oraz Anny i A.J. Czartoryskic	948 524/27	7,34
Pożyczki	464 569/20	3,60
Kwoty przesłane wekslami do Galicji ^b	428 089/11	3,31
Obsługa prawna	271 047/12	2,10
Strata przy wymianie pieniądza	220 957/15	1,71

¹³⁰ BPP, sygn. 778, s. 36.

¹³¹ LNNBU, f. 103, teka 493, s. 1–9, 23–30.

¹³² BPP, sygn. 778, s. 21–22.

Kategoria wydatków	Wysokość wydatków [złp]	Odsetek wydatków [%]
Wydatki różne ^c	210 783/16	1,63
Wpłaty na konta bankowe	196 870/00	1,52
Pensja dla pracowników	143 760/09	1,11
Emerytury dla pracowników	61 356/22	0,47
Splata długów ^d	58 853/10	0,46
Zaległe opłaty i umorzone należności ^e	31 467/25	0,24
Utrzymanie pałacu warszawskiego	19 500/00	0,16
Zakup dóbr ziemskich ^f	5009/20	0,05
Razem	12 918 722/26	100,00

^a Z Dobiesławic: kościołowi św. Ducha w Krakowie – 5 tys. złp, kościołowi w Rafałowicach – 400 złp, kościołowi w Gorzkowie – 2 tys. złp, franciszkanom w Krakowie – 2 tys. złp, dominikanom w Krakowie – 4 tys. złp, kościołowi w Książnicach – 400 złp; z Tuczęp: zwrot pożyczek TKZ – 127 300 złp w monecie, kościołowi w Tuczępach i Rogowie – po 1 tys. złp w listach zastawnych (razem 2 tys. złp), zwrot TKZ – 31 tys. złp, Henrykowi Brandtowi – 3600 złp, Dominikowi Cieszkowskiemu – 3500 złp, TKZ za pożyczkę na Tuczępach w kwocie 127 tys. złp zapłacono odsetki – 11 755/14 złp; TKZ za pożyczkę na Dobiesławic w kwocie 364 900 złp zapłacono odsetki – 33 692/23 złp; TKZ za pożyczkę na Żbikowie w kwocie 31 tys. złp zapłacono procent – 1922 złp, Walbergowi od 30 tys. złp zapłacono odsetki 6% – 1800 złp, Doiminikowi Cieszkowskiemu od kwoty 3500 złp odsetki – 233/10 złp, w Galicji – 361 183/26 złp; TKZ pożyczka na Dobiesławic od 1 I 1835 r. do 30 VI 1836 r. – 82 679/04 złp; TKZ za Wisznice XII 1834 r. – 24 221/22 złp.

^b Niestety nie podano w źródle, czy środki były przeznaczone dla Leona Sapiehy, czy na zakup dóbr dla księżnej Anny.

^c Wymiana kruszców, podróże, opłaty za wylosowane listy zastawne, zakup towarów w Rosji, pomiary dóbr Żbików, podróże strawne, zakup zwierząt i zboża, wynagrodzenie kosztów pracownikom, wypisy dokumentów, prowadzenie szkółki wiejskiej, opłaty listowe, materiały piśmienne, usługi pomiarowe w dobrach krakowskich, koszty przesłania pensji, podatki, charytatywne, melioracja, utrzymanie kancelarii, wynajęcie pojazdów, opłaty pocztowe, posłańcy.

^d Bank Polski – 6020 złp, księżnej Annie – 2000/00 złp, ks. A.J. Czartoryskiemu – 36 863/10 złp.

^e Teresa Kicka za lokal – 900 złp, fabrykantom w Szydłowcu – 404/04 złp.

^f Zakup Kolonii w dobrach Żbików od Wernera – 2755/10 złp i od Krutona – 2254/10 złp.

Źródło: LNNBU, f. 103, teka 134, s. 3, 6; teka 488, s. 1–42; teka 493, s. 1–9, 23–30, 43–55; teka 500, s. 200; teka 764, s. 1–6; teka 773, s. 68–70, 76–77, 156–157, 213–219, 226, 230–233, 235–240, 352, 359, 436–437, 439–445, 448–457, 460–471, 479–480; BKCKr., MNK, sygn. 1149, List Leona Sapiehy do matki, Warszawa 4 VII 1826 r., Petersburg 3 III 1830 r., Piskuruwice 29 II 1832 r., Krasiczyn 22 XI 1839 r.; BPP, sygn. 778, s. 26–27, 31, 36; M. Kukiel, *Czartoryska Anna z Sapiechów z Sapiechów*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 240; J. Pezda, *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003, s. 48–50, 64–65.

Jak widać, najwięcej wydawano na różnego rodzaju operacje finansowe, na wydatki w poszczególnych kluczach dóbr oraz na wsparcie finansowe dzieci księżnej Anny. Pewna część wydatków była pobierana przez księżną na potrzeby prywatne.

Cztery pierwsze kategorie stanowiły aż 83,64% zarejestrowanych wydatków. Pozostałe kategorie nie odgrywały większej roli. Trzeba też zauważyć, że wydawane sumy zdecydowanie przewyższały dochody, ale w artykule nie omówiono działań gospodarczych prowadzonych w Galicji, w Wielkim Księstwie Poznańskim oraz poza ziemiami polskimi. Na uwagę zasługuje fakt, że zdecydowanie największą część wydatków była przeznaczona na operacje na rynkach finansowych. Kwoty wydane na ten cel wyniosły 6 962 563/08 złp, co stanowiło 53,90% wszystkich wydatkowanych sum.

Zakończenie

Do śmierci Aleksandra Sapiehy jego dobra były wypuszczone w dzierżawę lub zarządzane przez administrację. Śmierć męża postawiła księżną Annę przed bardzo trudnym zadaniem. W imieniu swoich dzieci, Anny i Leona, musiała przejąć rząd nad majątkiem rodzowym. Sytuację komplikowało zadłużenie dóbr wynoszące 3 600 000 złp. Okazało się jednak, że Sapieżyna była świetnie przygotowana do zarządzania dobrami oraz do działalności na rynkach finansowych, co zawdzięczała swemu wychowawcy – Stanisławowi Staszicowi. Księżna doskonale zarządzała dobrami ziemskimi, podejmując najważniejsze decyzje oraz nadzorując działalność administracji. W kluczach prowadzono nowoczesną gospodarkę rolną, stosując początki płodozmianu. Było to niewątpliwie zasługą zarówno księżnej, jak i jej syna, którzy interesowali się nowoczesnymi metodami produkcji rolnej.

Warto zauważyć, że sposób zarządzania majątkami rodzowymi stosowane przez Annę z Zamoyskich Sapieżynę był zbliżony z metodami stosowanymi przez Annę z Sanguszków Radziwiłłową oraz Elżbietę Sieniawską. Te trzy panie doskonale orientowały się w przepisach prawnych, część swoich dóbr wydzierżawiała, ściśle kontrolowały swoich zarządców i decydowały o niemal wszystkich sprawach w dobrach. Wszystkie wspomniane panie starały się wprowadzać nowoczesne metody w gospodarce rolnej i hodowlanej. Zgromadziły też wokół siebie oddanych i sprawnych urzędników. W działalności gospodarczej obie księżne kierowały racjonalnym gospodarowaniem, którego celem były zyski. Wreszcie wszystkie trzy panie zajmowały się stale zarządzaniem swoich dóbr, były pracowite i wytrwałe w swoich działaniach.

Na szczególną uwagę zasługuje działalność Sapieżyny na rynkach finansowych. Doskonale orientowała się ona w mechanizmach finansowych na obszarze Królestwa Polskiego i poza ziemiami polskimi. Pieniądze, które przynosiła działalność gospodarcza w dobrach ziemskich, były inwestowane w bankach i kantorach, na

giełdach europejskich oraz w obligacjach Królestwa Polskiego, pruskich i rosyjskich. Z polecenia księżnej jej pracownicy kupowali również listy zastawne i papiery dłużne osób prywatnych.

Zarobione pieniądze Sapieżyna inwestowała w dobra ziemskie. Zakupiła majątki we Francji, w Wielkim Księstwie Poznańskim oraz w Galicji. Ta działalność była zgodna z deklaracją księżnej wyrażoną w liście do córki, Anny Czartoryskiej. Pisała w nim, że należy raczej inwestować w majątki ziemskie, które nie przynoszą, co prawda, tak dużych zysków, jak operacje finansowe, ale są bezpieczniejsze. Dlatego księżna przyjęła, że $\frac{3}{4}$ kapitałów należy zainwestować w dobra ziemskie, i to w kraju, ponieważ takie inwestycje dawały większe zyski, do 5–6% rocznie. Natomiast $\frac{1}{4}$ środków finansowych należy zainwestować w bankach i na giełdzie¹³³. Dzięki swojej działalności ekonomicznej Anna z Zamoyskich Sapieżyna odbudowała pozycję społeczno-ekonomiczną syna Leona, który stał się jednym z najbardziej wpływowych ludzi w Galicji. Uratowała również pozycję Anny i A.J. Czartoryskiego, którzy dzięki temu mogli stać się mecenasami kultury i sztuki oraz krzewicielami nauki w dobie zaborów.

Bibliografia/Bibliography

Rękopisy

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BKCzKr.)

MNK, sygn. 1149, 1152

Biblioteka Polska w Paryżu (BPP)

sygn. 770, 771, 778

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka (LNNBU)

fond 103, teki: 103, 134, 145, 488, 493, 500, 764, 773

Wspomnienia, pamiętniki

Horoszkiewicz J., *Notatki z życia*, oprac. H. Wereszycki, Wrocław–Kraków 1957

Jan Litmanowski do Elżbiety Sieniawskiej 1712–1715, [w:] *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 2: *Jaśnie Oświecono Mości Księżno Dobrodziejko*, Informatory i urzędnicy, oprac. i wyd. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016

Józef Łukszyński do Elżbiety Sieniawskiej 1711–1725, [w:] *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 2: *Jaśnie Oświecono Mości Księżno*

¹³³ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze*, s. 90, 95–97, 110–115.

- Dobrodziejko, Informatorzy i urzędnicy*, oprac. i wyd. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016
- Korespondencja Piotra Morzyckiego i Elżbiety Sieniawskiej 1716–1725*, [w:] *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 2: *Jaśnie Oświecono Mości Książę Dobrodziejko, Informatorzy i urzędnicy*, oprac. i wyd. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016
- Sapieha L., *Wspomnienia z lat od 1803 do 1863* (reprint z 1914 r.), Rzeszów 2015

Opracowania

- Ajewski K., *Działalność dobroczynna Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej w Muzeum Zamojskich w Kozłówce 11–13 października 2006*, red. H. Łaszkiwicz, t. 2, Lublin 2007
- Ajewski K., *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010
- Blinda A., *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1746–1816) – życie prywatne i działalność publiczna*, praca doktorska, Katowice 2021, CINiBA UŚ i AE w Katowicach, sygn. dr 4470
- Handelsman M., *Adam Czartoryski*, t. 1, Warszawa 1948
- Karkucińska W., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenas*, Warszawa 2000
- Kicińska U., *Korespondencja jako źródło do badań aktywności gospodarczej kobiet w dobieaskiej*, [w:] *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016
- Kompendium biograficzno-informacyjne Wielkiej Emigracji 1831–1900*, oprac. Z. Sudolski, Warszawa 2011
- Kowalik J., *Dzierżawcy w majątkach ziemskich na przykładzie dóbr w powiatach bialskim i radzyńskim w XIX w.*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie V. Praca i życie codzienne w majątku ziemskim. Materiały V sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamojskich w Kozłówce w dniach 12–14 października 2011 roku*, red. H. Łaszkiwicz, Lublin 2012
- Kowalik J., *Dobra ziemskie Radzyń i ich właściciele w XIX–XX wieku*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1844*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2005
- Kowalik J., *Dobra ziemskie Radzyń. Historia majątku od XVIII do XX wieku*, Lublin 2015
- Koprukowniak A., *Aktywność społeczna i dobroczynna Wandy Julianny z Potockich herbu Piława hrabiny Caboga (1788–1876)*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej w Muzeum Zamojskich w Kozłówce 11–13 października 2006*, red. H. Łaszkiwicz, t. 2, Lublin 2007
- Kukiel M., *Czartoryska Anna z Sapiehów*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937
- Kukiel M., *Czartoryski a jedność Europy 1770–1861*, Lublin 2008
- Micińska M., „Pióro i szabla”. *Związki Juliana Ursyna Niemcewicza z Tadeuszem Kościuszką*, [w:] *Julian Ursyn Niemcewicz pisarz, historyk, świadek epoki*, red. J. Wójcicki, Warszawa 2002

- Nanowski Z., *Poglądy pedagogiczne Stanisława Staszica*, [w:] *Historia wychowania*, t. 2, red. E. Kurdybacha, Warszawa 1967
- Obtułowicz B., *Maria z Grocholskich księżna Witoldowa Czartoryska*, Kraków 2022
- Pezda J., *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003
- Sendor A.K., *Adam Józef Potocki (1822–1872)*, Kraków 2021
- Sieradzki P., *Znaczenie dóbr sieniawskich dla Czartoryskich w emigracyjnych realiach powstańców*, Teka Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego PAN 8 (2011), s. 199–208
- Skowronek J., *Sapieżyna z Zamoyskich Anna Jadwiga (1772–1859)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, z. 2, Warszawa–Kraków 1994, s. 161–163
- Słaby A., *Rządząca oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014
- Studnicka-Mariańczyk K., *Ludwika hrabina Ostrowska (1851–1926)*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016
- Szpak J., *Działalność organicznikowska i polityczna ks. Leona Sapiehy w latach 1825–1861*, [w:] *Model przywództwa. Wymiar lokalny, krajowy, międzynarodowy*, Kraków 2006, s. 95–120
- Szpak J., *Powstanie listopadowe w oczach księcia Leona Sapiehy (1803–1878)*, [w:] *Na szlakach powstania listopadowego*, red. N. Kasperek, A. Szmyt, Olsztyn 2014, s. 11–26
- Szpak J., *Rodzina arystokratyczna w Galicji w XIX w. Analiza psychologiczna, historyczna i socjologiczna. Studium przypadku Jadwigi i Leona Sapiechów z Krasiczyna*, [w:] *Mundus homini. Cywilizacja – kultura – natura. Wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2006
- Szpak J., *Wychowanie w rodzinie arystokratycznej w Królestwie Polskim i Galicji w XIX w. (Studium przypadku Sapiechów z Krasiczyna)*, [w:] *Ars Educandi*, t. 1: *Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*, red. J. Gwóźdź przy współudziale P.P. Barczyk, Mysłówice 2009
- Tarasiuk D., *Wisznice – dobra ziemskie Sosnkowskich (1835–1871)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1844*, red. A. Koprucki, Lublin 2005